

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za sociologiju

Kandidat: Mladen Blagojević

Mentor: dr. sc. Kruno Kardov

Konfliktni potencijal kolektivnog sjećanja u Istočnoj Europi

Slučaj Brončanih noći u Estoniji 2007.

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 22. 09. 2016.

SADRŽAJ

1	UVOD.....	3
2	CILJEVI I SVRHA RADA	4
3	TEORIJSKA POLAŽIŠTA.....	6
3.1	Kolektivno sjećanje – određenje pojma.....	6
3.2	Koncept "narativa" i "narativnih predložaka"	9
3.3	Kolektivno sjećanje, grupni identiteti i konflikt.....	11
3.4	Kolektivno sjećanje na rat i komemoriranje rata.....	16
3.5	Pan-europsko kolektivno sjećanje?	23
4	KOLEKTIVNO SJEĆANJE I KONFLIKT U ESTONIJI	29
4.1	Estonski nacionalni narativi.....	29
4.1.1	Period prije Drugog svjetskog rata.....	29
4.1.2	Drugi svjetski rat na području Estonije	35
4.1.3	Narativ o "manjem zlu"	41
4.1.4	"Odmrzavanje" narativa nakon 1987.	43
4.2	Ruski narativ.....	47
4.2.1	Razdoblje sovjetske propagande	47
4.2.2	Moderna Rusija	49
4.3	Europska unija i zapadni narativ	55

4.3	Statusni, socioekonomski i politički položaj ruske manjine u Estoniji	61
4.4	Brončane noći	72
4.4.1	Brončani vojnik i neznani SS-ovci – simboli sukobljenih narativa	72
4.4.2	Posljedice Brončanih noći	84
5	AKLJUČAK.....	91
	LITERATURA	97

1 UVOD

Osim ekonomskih i društvenih turbulencija, takozvane tranzicijske zemlje Europe prolaze i kroz turbulencije izazvane preispitivanjem vlastite nedavne prošlosti. Pri tome ne izostaje posezanje za svim mogućim argumentima i "argumentima", uključujući i fizičko nasilje. Teretom sjećanja i prošlosti te utjecajem tog tereta na društvo u sadašnjosti, sve se više bave društveni znanstvenici različitih profila, pa Wertsch i Roediger (2008) govore o nastajanju "memory studies" tj. "studija sjećanja", a ključni sociološki koncept kojim te "studije" operiraju jest "kolektivno sjećanje".

Olick (1999: 333) tvrdi kako kolektivno sjećanje ima vrlo bitnu ulogu u društvu i politici, a to je i glavni razlog zašto ova tematika izaziva veliki društveni i medijski interes. O tome svjedoče učestale rasprave o Holokaustu, totalitarizmu, naravi nacizma i realnog socijalizma, te njihovih satelitskih režima; zatim sporenja pripadnika različitih etničkih skupina oko ispravne interpretacije nedavne ili davne prošlosti. Unutar društava, različite ideološke skupine vode borbe oko interpretacije i evaluacije npr. šezdesetih, ili nekog drugog spornog razdoblja. Zbog ovoga, čak i diplomatski odnosi među državama mogu postajati zategnutijima i kompliciranijima, ili pak dolazi do pokušaja smirivanja tenzija od kojih su svakako jedan od najzanimljivijih primjera sve učestalije isprike sa najviše političke razine, bilo da su žrtve "unutarnje" ili "vanjske".¹ Već ovo je svojevrstan fenomen, jer je u ovoj mjeri nezabilježen u povijesti. Nora (2002: 1) uzroke velikog "vala" sjećanja nalazi u padu željezne zavjese, te brojnih diktatura u trećem svijetu

¹ Olick (ibid) ovo naziva "politics of regret" tj. politika isprike

2 CILJEVI I SVRHA RADA

Cilj ovog rada biti će sociološka analiza jednog recentnog događaja u postkomunističkoj Europi za kojeg smatramo da dobro ističe problem neusklađenosti europskih master narativa o nedavnoj prošlosti. Pokušat ćemo opisati i analizirati sukob između dominantno estonske i dominantno ruske perspektive, koji je obilježio Estoniju u 2007. godini, a koji i danas ima posljedice na odnose tih dviju skupina, kao i na odnose Estonije sa zapadnoeuropskim zemljama, te s Rusijom.

Iako zajedničko povijesno iskustvo Estonaca i Rusa sadrži brojne točke pogodne za osvetničke porive, te unatoč brojnost i gotovo potpunom izostanku integriranosti ruske manjine u većinsko društvo, raspad SSSR-a i tranzicija u kapitalizam su na Baltiku prošli bez krvavih sukoba koji su pratili dijelove središnje Azije, Kavkaza i Balkana. To je jedan od najzanimljivijih i najrelevantnijih aspekata estonskog slučaja.

Odluka da se spomenik poginulim vojnicima Crvene armije premjesti iz parka u centru Tallinna na gradsko groblje izazvala je četiri noći etničkog nasilja po ulicama, sa posljedicama od preko tisuću uhićenih, nekoliko stotina ozlijeđenih, jednim poginulim, znatnom materijalnom štetom, a odnosi Estonije i Rusije su mjesecima bili izrazito neprijateljski. Stoga je prvi cilj ovoga rada istražiti kako je u pozadini stalno prisutno i živo kolektivno sjećanje učinilo da punih 15 godina kasnije val etničkog nasilja zahvati zemlju koju se proglašavalo primjerom uspješne tranzicije, te koje su relevantne pouke ovog slučaja.

Drugi razlog zašto ovaj slučaj i njegovu cjelokupnu pozadinu smatramo važnim, jest teza kako je u njemu jasno uočljiv puno širi problem neusklađenih povijesnih sjećanja u suvremenoj Europi (Leggewie, 2008). Jedna od posljedica gotovo polustoljetnog postojanja željezne zavjese jest sukobljenost "master narativa" i interpretacija o ključnim događajima dvadesetog stoljeća. Događaji vezani uz Drugi svjetski rat su glavno žarište prijepora, te po pitanju kolektivnog sjećanja, Europa za sada ne uspijeva u potpunosti integrirati istočnoeuropsko iskustvo u svoj narativ. Zapadnoeuropske zemlje dijele zajedničko povijesno iskustvo još od vremena prije Drugog svjetskog rata, a ključni moment je kraj rata gdje se ono

oštro odvaja od onog istočnoeuropskog. Oslanjajući se ovdje jednim dijelom na rad Leggewiea iz 2008., smatramo kako postoji barem četiri točke zajedničkog zapadnoeuropskog kolektivnog sjećanja, od kojih je samo shvaćanje Drugog svjetskog rata kao sve-europske ekonomske, političke i humane katastrofe, u kojoj su europski narodi stradali kao nikada do tada – zajedničko i europskim zemljama s druge strane bivše željezne zavjese. Od prijepornih točaka je najuočljivija ona da je s jedne strane zavjese antifašizam Dobro a fašizam Zlo, a kada neki pripadnik društvene elite tu podjelu relativizira, nastaje posvemašnja osuda. S druge strane zavjese čak i tako temeljnoj stvari postoji razdor u brojnim zemljama, a tek politički pritisak od strane Europske unije tjera društvene i političke elite da počnu slijediti zapadni pogled, bez previše rasprava "je li gore kada te okupira Wehrmacht ili oslobodi Crvena armija". Ova sporna točka je ujedno i najbolnija upravo na prostoru Estonije i Baltika, gdje je mnogim ljudima izrazito teško pomiriti zapadno inzistiranje da se slavi pobjeda antifašizma, i činjenicu da je za tu pobjedu najzaslužniji Sovjetski Savez.

Upravo u toj točki se kao treća strana pojavljuje službeni ruski narativ, neprijateljski raspoložen prema interpretacijama ovog povijesnog razdoblja u bivšim zemljama istočnog bloka, ali jednako tako i prema kritikama povijesne uloge Sovjetskog saveza koje dolaze iz Zapadne Europe (Gudkov, 2005.; Wertsch, 2008.; Zhurzhenko, 2007.). Konfliktnost ova tri narativa se posebno ocrtava u Estoniji, te ćemo pokušati utvrditi u kojoj mjeri u estonskom slučaju stoji teza o fundamentalnom sukobu dominantno zapadnoeuropske, dominantno postsocijalističke i službene ruske perspektive, koje su posljedice, te postoje li zajednički elementi putem kojih bi se ovi narativi mogli uskladiti.

3 TEORIJSKA POLAŽIŠTA

3.1 Kolektivno sjećanje – određenje pojma

Većina literature koja se osvrće na porijeklo pojma "kolektivno sjećanje" navodi francuskog sociologa Mauricea Halbwachsa (1887.-1945.) kao začetnika, no čini se da je termin prvi upotrijebio njemački pisac Hugo von Hofmannsthal još 1902. godine, ali je tek s Halbwachsom dobio sociološku važnost. U djelu "Društveni okviri pamćenja" ("Les cadres sociaux de la mémoire") iz 1925. godine, Halbwachs iznosi za to vrijeme radikalnu tvrdnju kako je pamćenje društveni, a ne individualni fenomen (Brkljačić, Prlenda, 2006: 9). Nažalost, Halbwachsove opservacije o kolektivnom sjećanju su raštrkane u djelima objavljivanim u razdoblju između dvadesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća. Pojam je sve do 80-tih godina zaboravljen kao sociološki bitan. Zanimljivo je kako je 1980. - pune četiri godine prije objave "Lieux de mémoire" od strane Pierre Nora i suradnika – konačno na engleskom objavljena kompilaciju Halbwachsovih razmišljanja pod naslovom "The collective memory" (Wertsch i Roediger, 2008: 318). Ovo je možda znak kako je pojam zadobio određeno zanimanje društvenih znanstvenika. Određeni autori ključan dodatni zamah vide u objavi djela povjesničara Yosefa Yerushalmija "Zakhor. Jewish history and Jewish memory" iz 1982. te naravno, svescima Nore i suradnika, objavljivanim od 1984. do 1992. (Brkljačić, Prlenda, 2006: 12). Druga kompilacija Halbwachsovih tekstova na engleskom ("On collective memory") izlazi 1992., paralelno sa trećim sveskom Nore i suradnika. Devedesete su donijele još veće zanimanje za kolektivno sjećanje te se njegovo proučavanje u konačnici etablira kao zasebna disciplina.

Problem koji ovo polje istraživanja prati od početka do danas jest njegova raštrkanost na brojne discipline društvenih znanosti. Halbwachs je bio sociolog, Yerushalmi i Nora povjesničari, a danas se kolektivnim sjećanjem bave sociolozi, psiholozi, antropolozi, povjesničari, kritičari književnosti, povjesničari umjetnosti itd., no prema Wertschu i Roedigeru (2008: 318) postoji vrlo malo kontakta, a kamoli koordinacije među ovim disciplinama. Ovo za sobom povlači činjenicu da ne postoje zajednički teorijski okvir, koncepti niti definicije. Primjerice, neki od autora ne koriste termin "kolektivno", nego

"društveno", "povijesno", "kulturno" i "javno sjećanje". Dio autora ne razlikuje "sjećanje" i "pamćenje", a neki drže da su to različiti fenomeni. Wertsch i Roediger (2008: 318) smatraju kako je možda jedina općeprihvaćena "definicija" ona da je kolektivno sjećanje vrsta sjećanja koja nadilazi pojedinca i on ju dijeli sa nekom grupom (ibid).

Ipak postoje određene zajedničke tendencije. Tako Brkljačić i Prlenda (2006: 12) smatraju kako su još Yerushalmi i Nora kolektivno sjećanje definirali kao "primitivnu i svetu formu u suprotnošću sa modernom historijskom svijesću". Drugi istraživači su slijedili ovaj pristup, te prihvatili i dalje razrađivali tu ključnu opoziciju povijest-sjećanje (Wertsch i Roediger, 2008: 320-321). Nora (1999: 3) tvrdi kako su povijest i sjećanje daleko od toga da budu sinonimi, i dapače, često puta su suprotstavljeni. "Sjećanje je život, uvijek utjelovljeno u živućim društvima, te je kao takvo u stalnoj evoluciji, podložno dijalektici pamćenja i zaboravljanja [...] na različite načine ranjivo na izuzimanja i manipulaciju, te sposobno ležati neaktivno na duga razdoblja, da bi u jednom trenutku bilo naglo probuđeno". Nadalje, smatra kako je sjećanje veza koja nas spaja sa "vječnom sadašnjošću". Povijest je s druge strane samo rekonstrukcija onoga čega više nema, reprezentacija prošlosti, i uvijek je problematična i nekompletna. No daleko od toga da i sjećanje nije problematično i nekompletno. Isti autor već u drugoj rečenici naglašava kako je sjećanje "emocionalni i magijski fenomen", koji prihvaća samo one činjenice koje mu odgovaraju, oslanja se na nejasna, daleka prisjećanja, na maglovite općenite impresije, ili pak na specifične detalje koji nisu slučajno odabrani (primjerice određeni spomenik). Sjećanje stoga stavlja objekt prisjećanja u "sakralni kontekst" (Nora. 1996: 3). Izvrstan je primjer čest hrvatski termin "nacionalne svetinje". Povijest posve suprotno, teži analitičkom i kritičkom diskursu, kao i svaka druga intelektualna, znanstvena, nereligijska aktivnost. "Sjećanje je apsolutno dok je povijest uvijek relativna" (ibid).

Bitno je istaknuti da – pošto je sjećanje "živo" – ono je uvijek ukorijenjeno u nečemu konkretnom (ibid). To konkretno može biti neki prostor, događanje, gesta, slika ili objekt (npr. spomenik). Definirajući "lieux de memoire"² Nora (1996: 14) tvrdi kako su to mjesta u

² Na engleskom *realms of memory*, prema engleskom prijevodu djela. U tekstu ću kao hrvatski prijevod koristiti "mjesto sjećanja".

tri značenja – materijalnom, simboličkom i funkcionalnom. Spomenik je čisto materijalni objekt, sve dok imaginacija neke grupe oko njega stvori "simboličku auru" ili postane dio grupnog rituala (komemoracije). Tada objekt postaje "mjesto sjećanja". Nora još navodi i primjer udžbenika, oporuke, ili grupe veterana, koji su funkcionalni objekti³ koji mogu postati mjesta sjećanja kada postanu dio nekog rituala. Autor smatra da je ključni kriterij postojanje inicijalne želje za zapamćivanjem – ako ona ne postoji prilikom stvaranja nekog mjesta sjećanja, tada definicija gubi smisao, i obuhvaća gotovo svaki objekt vrijedan pamćenja (Nora, 1996: 14). Stoga ne stoji Olickova (ibid: 336) kritika kako je kod Nore "sve" mjesto sjećanja.

Međutim, Nori se može prigovoriti težak stil i nerazumljivost, pa je kao zaključak o mjestima sjećanja vrijedno spomenuti uvod članka Pinchevskog i Torgovnika (2002: 365) o imenima izraelskih ulica kojeg odlikuje izrazita jasnoća. Autori pojašnjavaju kako je kolektivno sjećanje vrlo dinamično i podložno mijenama, pa je stoga nužno da ono ima sredstvo za vlastito "kanaliziranje" u svakodnevni život. Ta sredstva su upravo ono što Nora zove "mjesta sjećanja" – nacionalni simboli, praznici, ceremonije, muzeji, groblja i spomenici. Autori pojašnjavaju kako se radi o segmentima vremena i/ili mjesta, koja u svakodnevni život prizivaju nešto sakralno te simboliziraju jedinstvo neke zajednice koja se oko tih mjesta okuplja – bez obzira što je po mnogim drugim stavkama ta zajednica – kao i sve druge – često heterogena, možda i konfliktna.

³ Što spomenik očito nije, ima samo simboličku funkciju

3.2 Koncept "narativa" i "narativnih predložaka"

Koncept narativa je ključan u raspravi o kolektivnom sjećanju. Pošto se kolektivno sjećanje bavi prošlim događajima, presudan je način kako se ti prošli događaji prikazuju publici u sadašnjosti. Prije svega, po mnogim autorima povijest općenito nije moguće prikazati bez uklapanja činjenica u određeni narativ. Madra (2008: 2) tvrdi kako se povijest piše pomoću narativa i postoji samo kao narativ kojeg su povjesničari iskonstruirali, to jest ispisali na temelju određenih činjenica. Činjenice vrlo rijetko govore same za sebe, nego ih je potrebno selektirati i interpretirati. Ova selekcija i interpretacija, čak i od strane politički neangažiranih povjesničara koji se trude biti "znanstveno objektivni", svejedno dovodi u pitanje objektivnost povijesti kao znanosti. Immerwahr (2008: 199) je još rezolutniji pa tvrdi kako je i među najkonzervativnijim povjesničarima prihvaćeno kako se povijest ne sastoji isključivo od činjenica. Prema njemu, narativ je tehnički naziv za ono što čini povijest nečim višim od zbira činjenica. Narativ može biti priča, ali on nije samo to, nego uključuje strukturu organiziranja činjenica. Slično nacrtu ili receptu, on određuje koje će činjenice biti uključene u prikaz određenog povijesnog događaja ili razdoblja, a koje ne, koje su od njih ključne, a koje mogu biti samo spomenute te konačno, kakva je veza među činjenicama. Iz tog razloga su "mnogi povjesničari primijetili kako je bez oslanjanja na narativ nemoguće napisati koherentnu i razumljivu povijest" (ibid: 199-200).

U kolektivnom sjećanju narativ je još značajniji, pošto je često potrebno izvršiti puno više selekcije, ispuštanja i proizvoljne interpretacije činjenica, kako bi se stvorio prikaz povijesti koji je posve u skladu sa težnjama, vrijednostima i ideologijom određene grupe. Upravo iz tog razloga, povijesni narativi dvije sukobljene grupe – ukoliko je dio sukoba potekao u prošlosti – mogu biti drastično različiti. Wertsch (2008: 142) upotrebljava termin "narativni predložak" i smatra kako njihova moć leži u apstraktnoj prirodi, koja ih čini neprimjetnima za one koji ih nesvjesno koriste. Stoga su po njemu oni ključan faktor koji gradi tzv. "duboko kolektivno sjećanje". Sjećanje je "duboko" u smislu da su "narativni alati" koji ga grade nedostupni svjesnoj refleksiji te čine fundamentalni dio identiteta grupe. Takva je kolektivna sjećanja onda posebno teško dovesti u pitanje.

Čak i ako narativi nisu nastali u instrumentalne svrhe, oni mogu postati prijeporna točka u kolektivnom sjećanju. Narativi mogu postati politizirani – dovoljno je da neki od njih iz bilo kojeg razloga dio povijesti počne tretirati kao "svetinu". Obrnuto, ako se pojave nastojanja da se jedan dio povijesti "depolitizira" ili "desakralizira", tada po Makarychevu (2010: 196) dolazi do "depolitizacije" ili "desakralizacije" identiteta, no ipak bismo htjeli naglasiti kako je zajednički povijesni narativ samo jedan aspekt identiteta grupe.

Suhoterina (2011: 8) se poziva Aleidu Assmann⁴ koja ističe važnost institucionalizacije za stvaranje dugotrajnih narativa. To uključuje sva sredstva koja pomažu održavanju sjećanja, uključujući i spomenike. Važnost njezine perspektive je u tome što smatra kako to pomaže mobilizaciji neke grupe oko određenog narativa.

⁴ Assmann, A. (2004). "Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past", poglavlje u: Emden, C i Midgley, D. R. (ur.). (2004) *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World Since 1500. Papers from the Conference "The Fragile Tradition", Volume 1*. Oxford: P. Lang, 2004), 22. Citirano prema Suhoterina (2011: 8).

3.3 Kolektivno sjećanje, grupni identiteti i konflikt

Olick govoreći o kolektivnom sjećanju radi distinkciju temeljenu na opoziciji živo/prisutno – mrtvo/udaljeno. Stoga smatra kako je povijest zapamćena prošlost sa kojom više nemamo "organsku" vezu – dakle ona je mrtva – dok je kolektivno sjećanje "aktivna prošlost koja oblikuje naš identitet" (1999: 335). Kao i Olick, autorice Brkljačić i Prlenda (2006: 9) također smatraju kako je prošlost ključna za izgradnju identiteta. Povjesničar Markovina (2006: 383), recenzirajući prethodnu knjigu, ističe važnost tematike kako za povjesničare tako i za sociologe: "obzirom da je današnje doba svojevrсно doba identiteta a koji nužno ovise o nekoj vrsti osjećaja ukorijenjenosti u prošlosti, nimalo ne čudi važnost ove teme za suvremenu sociologiju". Ehala (2008: 1) smatra kako je važnost povijesti u tome što pruža okvir unutar kojeg se konstruiraju ideologije i kolektivni identiteti.

Nora tvrdi da povijest, za razliku od kolektivnog sjećanja, teži analitičnosti i kritičnosti. Istina je da je razlika samo relativna – ozbiljna povijesna znanost doista *nastoji* biti analitična, kritična i pružiti objektivan prikaz događaja u kojem se zaključci i sudovi temelje na činjenicama. No kao što smo vidjeli, činjenice nisu dovoljne, potreban je i narativni predložak u koji će se one uklopiti. Još ozbiljniji problem za povijesnu znanost jest što se mnogi autori u brojnim slučajevima uopće nisu trudili biti analitični i kritični u prikazu povijesti vlastite grupe. U stvarnosti su nacionalne historiografske škole aktivno radile na učvršćivanju nacije i države, stvarajući narative koji su imali cilj upravo učvršćenje grupnih identiteta. Hobsbawm je svoje viđenje iznio u tezi kako su:

"Povjesničari za nacionalizam ono što su uzgajivači maka u Pakistanu za ovisnike o heroinu; mi dostavljamo nužne sirovine za tržište. Nacije bez prošlosti su oksimoron. Ono što čini naciju *jest* prošlost; ono što opravdava jednu naciju nasuprot druge jest prošlost [...]" (1996: 255).

Njemački povjesničar Renan je smatrao kako su upravo "povijesna sjećanja" i "kult predaka" "društveni cement" koji veže građana jedne države, jer politika i država nisu dovoljno snažne za taj poduhvat (Renan, 1882, citirano u Smith, 2000: 11). Renanova definicija nacije je

"solidarnost širokih razmjera" koja je s jedne strane utemeljena na osjećaju žrtava koje su položene u prošlosti, a s druge strane žrtava koje smo spremni učiniti u budućnosti" (ibid: 12).

Hobsbawm također citira to slavno Renanovo predavanje iz 1882. pod nazivom "Što je nacija", ali kao upozorenje koliko ta distinkcija može biti namjerno zamućena od strane povjesničara - radi "nacionalnih interesa":

"Zaboravljanje povijesti, ili čak krivo razumijevanje povijesti je nužan faktor u formiranju nacije, a to je razlog zašto je napredak povijesnih studija često opasan za nacionalnost." (Renan, 1882, citirano u Hobsbawm, 1996: 255)

Smith (2000: 14-15) je jedan od onih koji identificira Webera kao autora koji je također uočio ključnu vezu sjećanja i individualnog osjećaja pripadnosti nekoj grupi, s time da je Weber puno bliže onome što nas zanima, jer on ne govori isključivo o povjesničarima i historiografiji, nego o popularnim / narodnim sjećanjima. Razmatrajući "problem" samoidentifikacije stanovnika pokrajine Alsace-Lorraine, Weber izvrsno uočava da u tom slučaju geografija, jezik i etnicitet nisu bitni, jer je utjecaj "političke povijesti" ili konkretnije, "političkog sjećanja" ono što stanovnike te regije gura u naručje francuske, a ne njemačke nacije:

Razlog zašto se Alsažani ne osjećaju kao pripadnici Njemačke nacije treba tražiti u njihovim sjećanjima. Njihova politička sudbina predugo plovi kursom koji je izvan njemačke sfere; njihovi su junaci, junaci francuske povijesti (ibid: 14).

Weber potom spominje njihovu privrženost trobojnici, tipičnim francuskim kapama i šljemovima, ediktima Louisa-Philippea – sve ono što bi Norinim rječnikom bila "mjesta sjećanja ili lieux de memoire". Naglašava da posebnu važnost imaju memorabilije iz doba Francuske Revolucije jer:

"taj osjećaj pripadanja francuskoj zajednici je nastao zbog zajedničkih političkih, i indirektno, socijalnih iskustava koja su visoko cijenjena među masama kao simboli

uništenja feudalizma, a priče o tim događajima imaju isto mjesto kao i herojske legende među primitivnim narodima" (ibid: 14).

Iako sam termin "kolektivno sjećanje", niti pripadajuću teoriju kod Webera ne nalazimo, ovo je svejedno izvrstan primjer primjene tog sociološkog koncepta na objašnjenje grupne samoidentifikacije.

Smith je prepoznao i slijedio Weberov pristup, te smatra kako "povijesna svijest" ima odlučujuću ulogu u formaciji nacionalnih identiteta. Nacionalizam, smatra Smith, povezuje ljude u istu zajednicu koja je duboko ukorijenjena u prošlosti preko niza generacija (Smith 1986: 176, prema Madra 2008: 3). Tako je nacionalna historiografija separirala ljudske zajednice u prostoru i u vremenu, kao zasebne grupe. Ta ideja o temporalnoj i prostornoj odvojenosti grupa je postala dio kolektivne svijesti i ključna je za nacionalni identitet. Time povijest postaje usko vezana uz nacionalnu državu (Madra 2008: 3-4). Smith je također uočio već spomenutu selektivnost prilikom konstrukcije nacionalnog povijesnog narativa, pa kaže kako se stvaranje zajedničke povijesti događa pomoću "selektivnog pamćenja putem kojeg se ponovno otkriva prošlost" (Smith, 1986: 177).

Bell (2003: 63) uočava kako se koncept kolektivnog sjećanja redovito priziva kada je potrebno objasniti sveprisutnost i snagu nacionalizma, te priznaje da je za bilo kakav pokušaj teorijskog razmatranja dinamike nacionalizma nužno razmotriti pitanja kolektivnog identiteta (ibid: 64). Zanimljivo je kako Bell (ibid: 67) uočava da sva četiri teorijska pristupa nacionalizmu⁵ imaju zajedničko ključno obilježje; a to je naglašavanje važnosti povijesne reprezentacije, narativa te potrebe nacionalista da ispričaju točno određenu priču o naciji. Priča mora glorificirati naciju, imati emotivan učinak, te biti lako prenosiva i pamtljiva. Stoga je prema autoru "sposobnost da se povijest prikaže iznimno parcijalno i na lako probavljiv način, nužna pretpostavka za samo postojanje nacionalizma".

⁵ Bell ovdje citira Smithovu (1999) podjelu: primordijalisti, perenijalisti, modernisti i povijesni etno-simbolisti.

U svom osvrtu na Dan Dinera⁶ ruski autor Etkind (2009: 188) se ne slaže s tezom kako kolektivno sjećanje zahtjeva kolektiv koji će pamtit, pa stoga nacije mogu očuvati sjećanja, a primjerice klase i slične socijalne grupe teško. No smatramo kako će se i u našem radu pokazati kako je etničkim grupama doista puno lakše konstruirati narative i prenositi kolektivna sjećanja. Posebno kada jednom dobiju državu, koja je sposobna uspostaviti brojne institucije za prijenos narativa. Sam Etkind posvećuje cijeli članak temi kako je teško uspostaviti komemoraciju sovjetskog terora u današnjoj Rusiji – jer državna potpora ne postoji. Diner s druge pak strane, tvrdi kako su od staljinističkih zločina izuzetak upravo oni za koje se može uspostaviti narativ kako je meta bila određene etnička grupa, te ti narativi o teroru doživljavaju buđenje.

Nasilje, od kojih su ratovi jedna od najprominentnijih instanci, mogu biti ključni za formiranje nacionalnih identiteta i konsolidaciju nacije – posebno ukoliko su pobjednički. To je još jedan Weberov doprinos, kojeg je uočio Norkus (2004: 397-398). Weber je do teoretiziranja o vezi povijesti i identiteta došao pokušavajući objasniti fenomen Alzaških Nijemaca, koji su izazivali smutnju među nacionalističkim teoretičarima, opirući se kategorizaciji putem jezika ili "srodstva". Weber upućuje na Revoluciju, kontra-revolucionarne i Napoleonske ratove, koje je ta zajednica prošla rame uz rame sa svojim frankofonim sugrađanima. Upravo su proturevolucionarni ratovi prekretnica u novijoj vojnoj povijesti, jer rat postaje masovni fenomen u kojem sudjeluju najširi slojevi. Weber smatra da ako rat više nije monopol jednog staleža, nego univerzalna služba, onda sjećanja na njega postaju "temelj za konsolidaciju zajednice utemeljene na političkom sjećanju"⁷, koja nadilazi međuklasne, međustaležne i međuetničke⁸ podjele. Drugi Weberov primjer je Švicarska nacija, gdje različite etničke grupe

⁶ Diner (2000). *Beyond the Conceivable. Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. Berkeley: University of California Press 191–192. Nije u literaturi pošto nije bila dostupna.

⁷ "politische Erinnerungsgemeinschaft"

⁸ Ovdje je od velike pomoći činjenica da Francuska tada nije bila u ratu s "Nijemcima", nego s "Rusima", "Austrijancima", "Englezima", "Prusima" tj. s profesionalnim vojskama tih monarhija. Pravo Njemačko-Francusko nacionalno suparništvo će se pojaviti tek 60 godina nakon Napoleonovskih ratova (rat 1871.), kada je identitet Alzaških Nijemaca, čini se, već formiran.

dijele zajedničku vojnu i drugu povijest od 13. stoljeća (Weber 1922: 322; prema Norkus: 398).

Kada su u pitanju male nacije, koje su nedavno stekle neovisnost, Suhhoterina (2011: 13) upozorava na važnost konstrukcije nacionalnog narativa koji će bivše žrtve staviti u opreku s agresorima; naglašavati "herojski otpor" i "viktimizacijske" aspekte vlastite povijesti, što može biti jednako moćan alat kao i "heroizacija".

3.4 Kolektivno sjećanje na rat i komemoriranje rata

Ivan Zoltan Denes (2012) u svom članku nabraja sve instance u kojima neka europska zemlja ima "unutarnje" (npr. sukobi grupa unutar države) ili "vanjske" (npr. loši odnosi sa susjedima) probleme sa svojom prošlošću. Smatram da članak demonstrira tri bitne stvari. Prvo – zanemariv je broj europskih zemalja koji taj problem nemaju, što je i jedno od objašnjenja zašto su studije kolektivnog sjećanja konačno dobile na važnosti. Drugo – većina tih problema proizlazi iz prošlih ratova i sukoba – neovisno jesu li to klasični međudržavni ratovi, građanski ratovi, revolucionarne pobune, ili neki drugi oblik organiziranog i politički usmjerenog nasilja. Stoga je važnost rata i organiziranog nasilja, kao prijemnih točaka oko kojih se formiraju suprotstavljeni nacionalni ili neki drugi identiteti, u proučavanju kolektivnog sjećanja posve opravdana. Treće – najveći značaj imaju dva istovremeno najsvježija, najrazornija i najtraumatičnija rata – prvenstveno Drugi, a tek potom i Prvi svjetski rat. Denes je više usmjeren na unutarnje sukobe, te koristi izraz "simbolički građanski ratovi", koji nastaju zbog "kompetitivnih viktimologija" i "paralelnih kolektivnih sjećanja" (ibid, 456), no i za analizu mnogih međudržavnih ili međunacionalnih prijepora se opravdano mogu primijeniti termini "simbolički rat" i "kompetitivna viktimologija".

Pošto države i grupe unutar država imaju snažnu potrebu komemorirati takva za njih bitna događanja, komemoracija je ono što prošli sukob može prenijeti u sadašnjost i izazvati otpor unutarnjih i/ili vanjskih protivnika. Komemoracija je već prvi korak ka mobilizaciji grupe. Nakon toga dovoljno je samo da netko dovede u pitanje određene sakralizirane narative, i već postoji potencijal za sukob. Posebno je Estonski slučaj tu jasan. Ne postoji niti jedan javno izraženi "sukob sjećanja" vezan uz Estoniju koji nije vezan uz rat i komemoriranje rata. Spomenik brončanom vojniku, spomenici estonskim SS-ovcima, (ne)suočavanje Estonaca sa svojom ulogom u Holokaustu i kolaboraciji – svega toga ne bi bilo da Estonija nije bila sudionik u Drugom svjetskom ratu iz čega su proizašla "viktimologija" i "paralelna kolektivna sjećanja", da bi potom doista preraslo prvo u simbolični građanski rat dviju etničkih skupina, a zatim eskaliralo višednevnim etničkim neredima.

Kao teorijski okvir za analizu sjećanja i komemoracije rata, poslužit će knjiga urednika Ashplanta, Dawsona i Ropera "The Politics of War Memory and Commemoration"⁹, za koju smatramo da nudi određene alate primjenjive na Estonski slučaj.

Pod "politikom sjećanja i komemoriranja rata" autori smatraju sporenje oko značenja i borbama različitih (nejednakih) aktera da jedna značenja i sjećanja postave u centar, a druga marginaliziraju ili posve potisnu (Ashplant et al, 2000: xi). Autori smatraju kako od 80-ih godina prošlog stoljeća postoji izrazit javni interes za sjećanja na ratove i komemoriranje ratova (ibid, 3). To ide uz ruku s općenitim zanimanjem za kolektivno sjećanje, kao što smo opisali u uvodu, no važno je istaknuti zašto baš kolektivna sjećanja vezana uz rat imaju toliki značaj. Prije svega, sve se češće događa da one društvene grupe koje su pretrpjele ratne traume traže javno prepoznavanje njihovih iskustava. To mogu biti žrtve rata, preživjeli sudionici, pobjednici, ili kao što se pokazalo u Estoniji – veterani poraženih vojski. Nadalje, komemoracije i obljetnice prošlih događaja, posebno ratova - među kojima Drugi svjetski rat ima najveći značaj - su postale medijski spektakl i imaju sve više prostora u javnosti. Prilikom svake velike obljetnice svi informativni mediji izvještavaju o njoj, a zahvaljujući sve većoj dostupnosti interneta i multimedijskih sadržaja, postoji i velik broj specijaliziranih kanala koji se isključivo bave poviješću, vojskama i ratovima. Pad Željezne zavjese je prema autorima također odigrao ulogu, jer kao što ćemo vidjeti – cijela istočna polovica kontinenta se počela hvatati u koštac sa sjećanjima koja su dugo bila potisnuta, a komplicirana etnička mapa bivših socijalističkih država je samo olakšala vezanje određenih konfliktnih aspekata povijesti uz nacionalne identitete i mitologije. Naposljetku, sama činjenica kako se sve više društvenih znanstvenika bavi ovom temom, pojačava njezin značaj (ibid: 3-5)

Prema klasifikaciji autora, do sada su se iskristalizirale tri glavne paradigme u proučavanju sjećanja i komemoriranja rata. Prva paradigma je ono što oni nazivaju "Pristup usmjeren na

⁹ Termine iz naslova same knjige ćemo prevoditi kao "Politika sjećanja na rat" i "Politika komemoriranja rata" ili objedinjeno "Politika sjećanja i komemoriranja rata".

državu", druga je "Pristup usmjeren na društvenu agenciju i agente", a treći "Pristup usmjeren na narodno sjećanje".¹⁰

Prva paradigma ili "Pristup usmjeren na državu" sjećanja i komemoracija rata smatra prije svega političkim fenomenom, koji je usko vezan uz nacionalnu identifikaciju, te je kao takav jedan od ključnih alata koje nacionalna država koristi kako bi stanovništvo vezala u kolektiv (ibid: 7). Glavni predstavnici prve paradigme su Eric Hobsbawm, Terence Ranger i Benedict Anderson. Hobsbawm i Ranger su u djelu "Izmišljanje tradicije"¹¹ (1983) promatrali ulogu koju konstruirane verzije povijesti igraju u uspostavi društvene kohezije, legitimacijskim procesima i socijalizaciji stanovništva u zajedničku (nacionalnu) kulturu. Za njih su "izmišljene tradicije" vrlo relevantan faktor u analizi nacije, nacionalizma, nacionalne države te njezinih simbola. Drugi bitan autor je Benedict Anderson, koji je u svom temeljnom djelu o naciji i nacionalizmu "Nacija: zamišljena zajednica"¹², također objavljenom 1983., naciju opisao kao kolektivnu predodžbu, sliku ("image"), koju ljudi imaju dok razmišljaju o njoj. Ključna teza je kako živeće generacije osjećaju pripadnost istoj zajednici kao i prethodne te na taj način nacija postoji u kontinuitetu kao organska zajednica. Prema Ashplant et al. (8), za Andersona je poznati predložak-spomenik "Grobnica palog vojnika" idealtipska fizička prezentacija takve slike o naciji, a Kattago (2009: 153-154) ju smatra jednim od najmoćnijih simbola uopće. Prema Andersonu (1983: 9) simbolika je takvog spomenika dvojaka – podsjeća na žrtvu koju nacija može tražiti kao "cijenu pripadanja", a istovremeno je ta simbolika način na koji nacija uvjerava ljude da bi trebali umrijeti za nju." Podno Brončanog vojnika su bili pokopani vojnici Crvene Armije i vidjet ćemo kako je to bio jedan od glavnih okidača za rusku reakciju.

¹⁰ Nazivi ovih paradigmi na engleskom su redom: "State centred approach", "Social agency approach", "Popular memory approach".

¹¹ U originalu "The Invention of Tradition"

¹² "Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism"

Drugu paradigmu, ili "Pristup usmjeren na društvenu agenciju i agente" prema autorima karakterizira stav kako je sjećanje i komemoriranje rata prije svega psihološki fenomen, to jest normalna ljudska reakcija na strahote i gubitke doživljene u ratu. Glavni predstavnici su Jay Winter i Emmanuel Sivan, ujedno i izričiti kritičari prethodnog pristupa. Umjesto da kao prethodni teoretičari polaze od institucija, politike i moći, oni kreću od pojedinaca, grupa te njihove društvene agencije. Polazišna teza je kako postoji prirodna i univerzalna ljudska potreba za žalovanjem, pa je stoga sjećanje na rat i komemoracija proizvod pojedinaca i društvenih grupa koje kao slobodni agenti unutar civilnog društva djeluju jer imaju potrebu nešto reći, a ne zato jer ih je okupila država ili neke od njezinih institucija. Winter govori o "agentima sjećanja", a oni mogu biti pojedinci, grupe ili organizacije civilnog društva. Ovi autori "Pristupu usmjerenom na državu" zamjeraju upravo to što prenaglašava ulogu države, politike i moći "odozgo", kao i nacionalizma (Ashplant et al: 7-9). Winter i Sivan (1999) smatraju kako je kolektivno sjećanje javno skupljanje djelića prošlosti i njihovo spajanje u javnosti. Ono se konstruira djelovanjem grupa i pojedinaca, te je više od zbira njihovih individualnih sjećanja. Može se poslužiti radom povjesničara, ali ne ovisi o njemu (ibid: 8), što je također različito od prve paradigme koja rad povjesničara smatra fundamentalnim.¹³ Grupe ne dižu glas nužno iz razloga oblikovanja povijesne svijesti – ponekad se radi o iskreno privatnim razlozima, kao što je suočavanje s gubitkom, materijalna korist, osveta ili iznuda (ibid: 30), što je ponovno sofisticiranije od prve teorije koja prenaglašava ulogu kolektivnog sjećanja u političke svrhe države, nacije ili elita.

Nadalje, autori objašnjavaju (ibid: 29) kako su se upravo željeli koncentrirati na agente koji dolaze iz civilnog društva, zato jer je agencija i manipulacija države dovoljno dokumentirana. Osim toga, čak niti u totalitarnim društvima, država ne kontrolira sjećanje pojedinaca i grupa u potpunosti, što ćemo vidjeti i u estonskom slučaju. Država jest uvijek prisutna ali nije ni sveprisutna, ni svemoćna. Unutar civilnog društva, različite grupe pokušavaju izraditi vlastite strategije sjećanja, ponekad i nasuprot državi (ibid: 30). Ponekad postoji pregovaranje između grupa i države, pri čemu država može surađivati, ili izvršiti neuspješnu, ili pak uspješnu represiju. Konačno, Winter i Sivan su dovoljno oprezni da upozore kako civilno društvo ima

¹³ Već citirana Hobsbawnova parabola o povjesničarima kao dilerima opijuma.

ograničenja – prije svega, njegove mogućnosti su u zavisnosti s državom. Pa tako diktatura može postaviti velika ograničenja slobodi izražavanja i djelovanja (ibid: 34). Primjerice, upravo je u Sovjetskom savezu komunikacija osobnih iskustava iz vremena rata i represije bila suzdržana čak i u krugu užih članova obitelji. Civilno društvo ne može puno učiniti u takvim okolnostima, i da je "režim pobijedio" u brojnim instancama, te su mnoga sjećanja nestala zajedno sa žrtvama (ibid: 34).

Dakle, iako je u njihovom djelu naglasak na "elitama drugog i trećeg ranga", te smatraju kako društvena organizacija sjećanja ima tendenciju biti decentralizirana, ipak ostaje zaključak da država ostaje relevantan faktor. Prije svega, ona je ključni sudionik ratova, glavni proizvođač i organizator komemoracijskih mjesta. U konačnici, zaključuju kako će jedno od ključnih osobina društvenog sjećanja biti upravo stalno natjecanje aktera unutar civilnog društva i onih unutar državnih institucija (Ashplant et al, 2000: 12)

Obje ove paradigme su uvelike doprinijele razumijevanju tematike unutar onog fokusa koji su odabrale, međutim problem je što su im fokusi uski te se međusobno isključuju. Rasprava podsjeća na uobičajeni sociološki sukob između mikro i makro teorije, pri čemu je i ovdje osnovni problem što ne dobivamo odgovor na koji način pojedinci i grupe utječu na makro razinu i obratno. Smatram kako je druga paradigma bolja utoliko što ipak smatra kako je država jedan od bitnih aktera, ali ne i jedini, no Ashplant et. al. (12) su dali dobru kritičku primjedbu kako nužno teorijski opisati među-odnose i interakcije između tih elemenata – pojedinaca, civilnog društva te države.

Prema njima, treći pristup "usmjeren na narodno sjećanje" tu može biti od određene pomoći. Ova paradigma je nastala unutar tzv. "Popular Memory Group" na Sveučilištu Birmingham te u radovima Alistaira Thomsona. Glavni joj je fokus na usmenu povijest, osobna sjećanja te životne priče običnih sudionika, umjesto na "službene" i institucionalizirane narative o ratu. Polazi se od značenja i sjećanja koje ljudi posjeduju te ih izražavaju njihovim vlastitim riječima (ibid: 12). Na prvi pogled, ovo je doista samo još jedna mikro perspektiva, no prilično se razlikuje od prethodne jer uvodi neke izrazito korisne teorijske koncepte i promišljanja. Prije svega, jedan od glavnih predstavnika ovog pristupa, usmeni povjesničar

Alistair Thomson uvodi distinkciju između "javne reprezentacije" i "privatnog sjećanja". Javne reprezentacije su one koje iz bilo kojeg razloga zauzmu središnje i dominantno mjesto u javnoj sferi. Mogu biti propagirane od strane države, institucija, medija, kulturne industrije, a to im omogućuje da drže to mjesto. Za razliku od toga, privatna sjećanja su ona koja cirkuliraju između pojedinaca i grupa u njihovom svakodnevnom životu. Iz ovoga logično slijedi kako javno dominantna sjećanja i komemoracije mogu biti u skladu s privatnim shvaćanjima prošlosti, ali i ne moraju. Thompson smatra kako je njihov odnos najbolje razumjeti preko Gramscijevog koncepta hegemonije. Ona sjećanja koja imaju središnje mjesto u javnosti istovremeno imaju ideološku dominaciju, a privatna sjećanja – ukoliko su njima oprečna – mogu pružati otpor ili ne moraju (ibid 13). Ovoj analizi je još samo potrebno dodati kako otpor, da bi bio društveno relevantan, također mora biti iskazan u javnoj sferi.

Koncepti javne reprezentacije i privatnog sjećanja te hegemonijskog odnosa među njima su upravo ono što ovaj pristup čini bitno različitim od prethodnih i omogućuje proučavanje interakcija na mikro i makro razini. Na ovaj način je moguće, primjerice analizirati privatna sjećanja određenih pojedinaca i grupa i istovremeno pratiti jesu li i koliko ona potiskivana od dominantnog narativa. Također je ovim pristupom moguće utvrditi je li, unatoč svim nastojanjima elita u propagiranju dominantnog narativa i "proizvodnji tradicija", otpor svejedno prisutan.

Ashplant i ostali autori dobro uočavaju kako su u stvarnosti prva dva pristupa prilično ograničeni ideal-tipski teorijski konstrukti. Prema njima politika sjećanja na rat i komemoracije rata **uvijek** se mora nositi sa žalovanjem i pokušat dati satisfakciju psihičkim i fizičkim štetama rata, ali isto tako čim se ljudi uhvate žalovanja i obeštećenja politika je **uvijek** na djelu (Ashplant et al: 9). Prva paradigma ulogu države svodi na puku manipulaciju. A kod Wintera i Sivana je poseban problem što ne priznaju političku dimenziju koju u svojim "iskreno privatnim" zahtjevima i akcijama mogu imati "agenti sjećanja" (ibid: 11).

Za potrebe ovog rada, smatram kako je prva paradigma očito upotrebljiva samo u određenim ograničenim slučajevima gdje je utjecaj ne-elitnih dijelova društva nepostojeći. Druga paradigma nas upućuje da tražimo motive različitih društvenih grupa, te njihov odnos s

državom, ali moramo imati na umu da bilo kakav privatni komemorativni zahtjev može imati političke posljedice. Treća paradigma uvodi vrlo korisne koncepte "javne reprezentacije" i "privatnog sjećanja" te potencijalno hegemonijskog odnosa među njima, te se isti mogu pokazati korisnima u našem slučaju.

Zaključno, kolektivno sjećanje neke grupe može slijediti neki narativ produciran od strane historiografije, može se slagati u bitnom a odstupati u određenim naglascima, ili može biti posve suprotstavljeno narativu većine povijesnih udžbenika. Kolektivna sjećanja određenih potlačenih ili zanemarenih grupa (etničke, rasne, spolne i druge manjine) mogu biti posve različita od narativa dominantne grupe. Niti dominantna grupa ne mora biti jedinstvena. Još je Halbwachs primijetio da je sjećanja onoliko koliko je i društvenih grupa, jer "sjećanje izvire iz [istih onih] grupa koje spaja zajedno"¹⁴ (Nora, 1996: 3). U tolikom broju suprotstavljenih ili čak dijametralno suprotnih sjećanja na iste povijesne događaje, leži veliki potencijal za društvene sukobe, koji je često zanemaren od strane autora koji se bave kolektivnim sjećanjem.

¹⁴ "wells up from groups that welds together"

3.5 Pan-europsko kolektivno sjećanje?

Nakon što smo pokazali vezu kolektivnog sjećanja i (etničkog) identiteta, moramo se pitati što je sa nadnacionalnim identitetima u sadašnjoj Europi. Pokazat ćemo kako taj identitet trenutno ima vrlo slabe temelje u zajedničkom kolektivnom sjećanju, a pri tome ćemo se posebno fokusirati na diskrepanciju između postkomunističke Istočne Europe u koju spada Estonija, Rusije te Zapadne Europe

Claus Leggewie (2008: 217) postavlja pitanje imaju li uopće Europljani, taj "najbrojniji ne-još-narod na svijetu zajednička sjećanja" i "zajednički osjećaj povijesti". Pitanje je bitno ukoliko je cilj stvoriti paneuropski kolektivni identitet, koji bi se prema sadašnjim nacionalnim identitetima odnosio onako kako se isti odnose prema regionalnim i zavičajnim identitetima. Već smo naveli da su brojni autori uočili veliku važnost koju za konstrukciju grupnih identiteta imaju zajednička povijesna sjećanja i mitovi. Iz toga se može izvesti teza kako je i za ovaj supranacionalni identitet potreban neki zajednički narativ. Leggewie čak smatra da onaj tko želi poticati kolektivni identitet europskog društva, mora biti zainteresiran za problematiku sukobljenih sjećanja, jednako koliko i za razne sporazume, zajedničku monetu i granice (ibid: 219), s čime se slažu i još neki autori, pa Zhurzhenko (2009:9) govori kako je upravo zbog proširenja Uniji potreban zajednički povijesni narativ.

Autor odmah naglašava kako je za mnoge ideja takvog pan-europskog identiteta upitna te žele da projekt Europske unije ne ide dalje od zone slobodne trgovine. Iz takve su perspektive "jedino obrambene borbe protiv vanjskih neprijatelja i unutarnji barbarizam poput Nacizma vrijedni pamćenja" (Leggewie, 2008: 218). No dobro uočava kako i takva vrlo uska politika sjećanja može biti konfliktna, kao što je pokazao primjer Tallinna i još nekih slučajeva. Iduća je poteškoća što nacije u svom prikazu prošlosti nude herojska dijela i narative, dok u slučaju Europe kao kontinenta u njegovoj cijelosti, nalazimo samo brojne međuetničke i međuideološke konflikte, koji su posebno u novije vrijeme iza sebe ostavili stravične zločine. Također, nacije i ostale grupe vrlo lako u svoje narative uklapaju povijesne i/ili sadašnje neprijatelje koji služe kao grupa naspram koje se formira identitet. Za Europsku uniju bi to

bio problem kako kaže autor (ibid: 219) – trebalo bi imenovati te stare zajedničke neprijatelje i strance koji ne mogu biti dio Europe,¹⁵ a to je problematično iz brojnih razloga.

Unatoč tim teškoćama, Leggewie ipak pokušava ocrtati "sedam krugova" pan-europskog kolektivnog sjećanja te ukazati koji su ključni problemi svakog od njih da doista postane nešto što ujedinjuje građane Europske unije. Svaki idući krug proizlazi iz prethodnog, a kao prvog uzima "Holokaust kao negativni mit utemeljitelj",¹⁶ jer se dan oslobođenja tog logora (27. siječanj) obilježava diljem Europe. Drugi važan argument u korist Holokausta jest kako je to doista sve-europski događaj, i po geografskom porijeklu žrtava, i po rasprostranjenosti kolaboraciji ne-njemačkih subjekata diljem okupirane Europe. No i tu postoje izuzetci, pa tako Holokaust malo znači npr. Portugalcima ili Ircima koji u njemu nisu igrali niti pozitivnu (kao npr. određene nordijske zemlje), niti negativnu ulogu. Unatoč tome, smatram kako je ovaj prvi krug dosta solidan, jer barem to iskustvo ako ništa drugo, obuhvaća gotovo sve zemlje Unije te se oko njegove povijesne važnosti može postići određeni konsenzus – makar u smislu moralne osude počinitelja, onih koji ga poriču te simpatizera ideologije koja je za njega odgovorna. Također, trebao bi biti bitan i onim grupama koje u njemu nisu odigrale nikakvu ulogu, pošto se radi o najekstremnijem pokušaju da se isključivo zbog etničkog porijekla uništi neka grupa, pa je kao takav univerzalan simbol potencijalnih posljedica ekstremno nacionalističkih i rasističkih ideologija. Međutim, vidjet ćemo kako postoje ozbiljne razlike u tretmanu Holokausta između Istočne i Zapadne Europe. Razlika je prije svega u tome što je na Istoku antisemitizam trenutno mnogo izraženiji, a spremnost suočavanja s vlastitim sudjelovanjem u holokaustu daleko manja nego u ostalim zapadnoeuropskim zemljama, s izuzetkom Austrije.

¹⁵ Moglo bi se argumentirati kako je populističkoj antiimigrantskoj desnici diljem Europe "Islamska / islamizacijska prijetnja" postala točka oko koje se formira njihov europski identitet. U takvim viđenjima, na Islam se gleda kao na vanjsku prijetnju stoljećima suprotstavljenju Europi te posve nekompatibilna njenoj kulturi i vrijednostima.

¹⁶ Za dodatnu raspravu o Holokaustu i njegovoj ulozi u europskom sjećanju vidi i Hackmanovu (2009) raspravu – posebno stranica 175.

Sljedeći problem s Holokaustom je što se na njega odmah nadovezuje Leggewiev "drugi krug", a to je evaluacija komunističkih zločina, posebno kada se iste krene komparirati s Holokaustom. U narednim poglavljima ćemo vidjeti kako Baltičke zemlje pokušavaju navesti EU da se poricanje zločina komunizma tretira kao i poricanje Holokausta, pa se otvara jaz između istočnog i zapadnog promatranja europske povijesti. Unatoč drastičnom pogoršanju odnosa za vrijeme Hladnog rata, u zapadnom sjećanju SSSR je ipak ostao vrijedan saveznik u borbi protiv Nacizma. Iako tu pobjedu ne slave isti dan, ipak su 8. i 9. svibnja bili datumi koji su povezivali Europu u isti povijesni narativ. No brojni istočnoeuropski građani, političari, ali i intelektualci su stava kako je nakon rata jedna okupacija zamijenjena drugom. Ovo za posljedicu ima činjenicu kako je jedan od najvećih europskih blagdana gotovo pa besmislen iz povijesne perspektive tih naroda.¹⁷

Problem je zadnjih godina postao još kompleksniji, jer iako zapadna Europa nije spremna izaći u susret svim zahtjevima bivših sovjetskih satelita, ipak ćemo vidjeti kako je u Uniji nametnut konsenzus kako komunističke zločine i ilegalnu okupaciju istočne Europe treba osuditi, a to je onda otvorilo jaz između ruske i zapadne perspektive. Leggewie u samoj Istočnoj Europi nalazi četiri modusa promatranja ovog dijela povijesti, pa tako smatra da:

1. U Baltičkim državama, Hrvatskoj i Slovačkoj postoji temeljni antisovjetski konsenzus.
2. U Poljskoj, Mađarskoj, Češkoj i Ukrajini dolazi do prerađivanja vlastite povijesti, sa sve kontroverznijim rezultatima.
3. Bugarska, Rumunjska, Srbija Makedonija i Albanija manifestiraju ambivalentnost i apatiju prema svojoj komunističkoj prošlosti.
4. Dok Rusija, Bjelorusija i Moldavija pokazuju visok kontinuitet elita i komemoracija, pošto se Staljinizam u svijetlu pobjede u Velikom Domovinskom Ratu promatra apologetski (ibid, 221).

¹⁷ O problemu detaljno raspravlja Todorov (2005).

Ova podjela također ima krajnje ozbiljne probleme, jer posve besmisleno Poljsku odvojiti od Baltičkih država, pošto je doživjela gotovo identičnu sudbinu, dok se u Hrvatskoj miješa antisovjetski konsenzus sa antikomunističkim. Ovaj prvi postoji čak i na krajnjoj ljevici, dok je drugi posve različita kategorija obzirom da su nosilac oslobođenja od nacizma bile domaće komunističke snage, a država je ubrzo potom raskinula sa Staljinom. Upravo zbog toga i postoji temeljni *intraetnički* razdor gdje desni nacionalisti smatraju komunizam prosrpskim i okupatorskim, dok liberali i ljevica, čak i kada osuđuju narav poslijeratnog režima, nikad ne dovode u pitanje proslavu komunističkog ustanka, borbe i oslobođenja. Barem prema pregledu literature, u Poljskoj i Baltiku ovakav intraetnički sukob ne postoji, jer je broj onih koji smatraju kako su 1945. "oslobođeni" zanemariv.

Treći krug Leggewie vidi u velikoj rasprostranjenosti masovnih protjerivanja ili etničkog čišćenja stanovništva, koji su bili posebno rasprostranjeni nakon prvog i drugog svjetskog rata. No nejasno ja kako ovo može biti ujedinjujuće iskustvo, ako uzmemo u obzir kako je time bila obuhvaćane isključivo Istočna Europa te Njemačka, Turska i Grčka. Čak i ako zanemarimo taj aspekt, sam Leggewie priznaje kako je upravo ovo pitanje bilo jedno od onih koje je potaklo kontroverzni Historikerstreit broj 2 iz 1986, kada su njemački konzervativni povjesničari htjeli uspostaviti paritet između masovnog protjerivanja, ubijanja i silovanja Nijemaca te Holokausta (ibid, 223). Teško se ne složiti s autorom u ocjeni kako ovo može postati dio zajedničkog *pozitivnog* identiteta jedino ako zemlje koje su u kao žrtve i zločinci sudjelovale u ovim procesima jednom dođu do razine da mogu pisati zajedničke udžbenike o ovim poglavljima zajedničke povijesti. Čak i tada bi ovo pitanje bilo tek poveznica između susjeda na području istočno o Rajne, a ne pan-europsko kolektivno sjećanje.

Četvrti krug, mišljenja sam, ima još manje veze sa pan-europskim sjećanjem jer se radi o pitanju koje dijeli Turke i Armence, a Europa je u njega upletena isključivo zbog Turskog procesa približavanja EU, pa je stoga došlo do znatne politizacije. Radi se o kontroverzi kako imenovati zločine koje je vojska Osmanskog carstva u raspadanju počinila nad armenskim civilnim stanovništvom.

Peti krug se tiče pitanja kolonijalizma u kojem su brojne zapadne zemlje intenzivno sudjelovale i još uvijek su malo učinile da se s time u potpunosti suoče. Smatram da ovo ponovno povlači crtu između povijesnog iskustva istočnoeuropskih zemalja i većeg dijela Zapadne Europe te ne može biti dio paneuropskog kolektivnog sjećanja, posebno ne u autorovom uskom fokusu na europske kolonijalne sile i njihove prekooceanske kolonije. Taj konkretni kolonijalizam i s njime povezan rasizam te eksploatacija je potpuno izvan iskustva istočnoeuropskih zemalja. Mnoge od njih su zapravo bile subjekti moćnijih država, a po nekima kolonije. Primjerice neki povjesničari smatraju da povijest Balkana treba proučavati iz gledišta postkolonijalne teorije;¹⁸ Irska i Baltičke zemlje su doživjele promjenu etničkog sastava stanovništva i u potonjem slučaju ćemo jasno pokazati kako ovo i danas dovodi do tenzija i konfliktnih interpretacija te imigracije. Suočavanje i rad na ovom dijelu prošlosti može poboljšati odnose bivših kolonijalnih sila i njihovih subjekata te sadašnjih migranata iz kolonija koji žive u Zapadnoj Europi, no nema potencijal da postane opće mjesto kolektivnog sjećanja za većinu zemalja EU.

Šesti krug Leggewie naziva "Europa kao kontinent imigracije". Ova točka je ponovno problematična, pošto brojne istočnoeuropske zemlje još nemaju ovo iskustvo, a čini se da ga još dugo neće niti imati. Brojne među njima su presiromašne da bi bile privlačno odredište migrantima, a tokom recentne velike migrantske krize, mnoge su poslale jasnu poruku kako nipošto ne žele migrante. Istočnoeuropske zemlje su zapravo veliki izvor migranata koji odlaze u zapadnu Europu, a to potom izaziva tenzije na Zapadu.

Sedmi krug je prikladno zadnji, jer u potpunosti povlači crtu na istom mjestu gdje je bila i Željezna zavjesa. Kako ju naziva Leggewie (ibid: 230), Europska priča o uspjehu nakon 1945. doista nije zajedničko sjećanje koje može ujediniti zapadnoeuropske i istočnoeuropske zemlje. Ovo više naglašava kako je 1945. bila točka u kojoj je povijest ova dva dijela kontinenta bitno divergirala.

¹⁸ Raspravu vidi u Todorova (2009: 190-202).

Zaključno, iako se dotiče nekih tema koje smatramo ključnim za pan-europsko sjećanje, Leggewieva analiza ima brojne probleme. Kao što kaže Zhurzhenko (2007:1) moramo se pozabaviti upravo onim rascjepima koji trenutno postoje između zapadne Europe, istočno-europskih država od kojih su većina ili članice ili to žele biti, te Rusije koja je dijelom pripada Europi, a politički je neizostavan faktor. Zhurzhenko (2007) raspravlja o odnosu Rusije, Zapada, te drugih istočnoeuropskih zemalja. U brojnim zemljama se neprestano se pojavljuju slične teme i sukobi koje ćemo obraditi u Estoniji. Pošto je toliki dio kontinenta bio obuhvaćen sovjetskom sferom, a ostatak je većinom bio zahvaćen nacističkom agresijom, koje se velikim dijelom oslobodio zahvaljujući ogromnoj žrtvi SSSR-a, smatramo da upravo tu leži najekstenzivniji¹⁹ sukob sjećanja na kontinentu.

¹⁹ U smislu da se tiče najvećeg broja ljudi i država, neovisno gledaju li sa samo članice EU i Rusija ili sve zemlje Europe.

4 KOLEKTIVNO SJEĆANJE I KONFLIKT U ESTONIJI

4.1 Estonski nacionalni narativi

Cilj ovog poglavlja je dati pregled formiranja sukobljenih narativa sve do događaja koji su prethodili Brončanim noćima. Poglavlje će slijediti povijesni tijek događaja, pri čemu će se dati osvrt na one instance koje su utjecale na oblikovanje kolektivnog sjećanja i pripadajućih narativa.

4.1.1 Period prije Drugog svjetskog rata

Gross (2002: 350) smatra kako su političke bitne instance estonskog kolektivnog sjećanja prije svega: Prva republika 1918–40; Sovjetska okupacija 1940-41.; Drugi svjetski rat; te ponovna okupacija nakon 1945.

Sve do 1920. godine Estonija nije postojala kao politička jedinica. Za razliku od brojnih drugih istočnoeuropskih zemalja, gdje su se nacionalno osviještene elite mogle pozivati na državno-političke kontinuitete iz ranog srednjeg vijeka ili kasnijih razdoblja, prostor baltičkih republika je najprije dugo vremena bio potpuno politički neorganiziran,²⁰ sve do 12. stoljeća je bila izvan sfere kršćanske srednjovjekovne Europe, a na povijesnu pozornicu stupa tek kad je počela najprije švedska, a potom i njemačka kolonizacija i nasilno pokrštavanje raznih baltičkih plemena.²¹ Srednjovjekovni su pisci zabilježili njihove jezike, pa ih se pouzdano može svrstati u preteče današnjih govornika. Pošto su prvi stalni vladari bili njemački Teutonski te Livonski viteški red, stanovništvo je uvučeno u rimokatoličku orbitu, za razliku od slavenskih susjeda na istoku.²² U doba reformacije 1524, Estonija skupa s ostatkom

²⁰ U smislu nepostojanja ikakve kraljevine, kneževine ili bilo kakve druge političke jedinice.

²¹ Za srednjovjekovni razvoj prostora vidi "The Times Atlas svjetske povijesti" (1986: 100-101; 110-111; 114-115).

²² *ibid*: 140-141

sjevernih njemačkih područja prelazi na luteranstvo, koje se u potpunosti učvršćuje kao religija vladajuće germanske elite i agrarnog domicilnog stanovništva.²³ Od 1595 je dio Švedske,²⁴ a 1721. prostor postaje dio Ruskog carstva.²⁵ U ovim mijenama, konstanta je nepostojanje ikakve etničke elite, pisanog estonskog jezika, a religiju su i dalje dijelili sa njemačkom elitom koja je također samo mijenjala vrhovnog gospodara, a zadržala dominantni kulturno-politički položaj u baltičkim krajevima. Još u 19. stoljeću prostor Estonije je podijeljen u dvije provincije – Estoniju i Livoniju, a ti njemački termini su imali samo geografsko značenje.²⁶ Nije postojao čak niti etnonim "estonski" (*eestlane*), nego su obični ljudi sebe nazivali "ljudi sa sela" (*maarahvas*), a tek je 1857. list *Perno Postimees* prvi puta upotrijebio termin *eesti rahvas* ili estonski narod (Gross, 2002: 344). Nacionalno buđenje znatno kasni za drugim narodima centralne i istočne Europe, ali ima sličan obrazac – prvi zamah daju određeni obrazovani pripadnici vladajuće klase koji iz romantičarskog interesa za "drugoga" proučavaju folklor, nošnje, običaje, jezik i ostale aspekte narodne kulture. U slučaju Estonaca to su bili baltički Nijemci (ibid: 344-346). Međutim, uskoro nacionalni pokret uzima maha među domaćim obrazovanim slojevima, te Nijemci kao vladajuća elita postaju glavni neprijatelji, pa tako Zellis (2009: 188) i Denes (2012: 469) govore o narativu "700 godina njemačkog ropstva", ujedno i prvim nacionalnim narativom, a prevladava sve do Oktobarske revolucije 1917. Ipak, ne treba zaboraviti niti eru intenzivne rusifikacije na prijelazu stoljeća, koja je nacionaliste već tada dijelom usmjerila i protiv Rusa. Kolapsom Ruskog Carstva u revoluciji, nacije od Finske do Poljske kreću prema samostalnosti. U Estoniji i drugim baltičkim republikama, prvi neprijatelj novoproglašenoj neovisnosti (u veljači 1918.) jest nadiruće Njemačko Carstvo potpomognuto domaćim Nijemcima, ali već krajem 1918. Prvi svjetski rat završava, a Nijemci gube stoljetnu dominaciju tim područjima, te se pravi rat za nezavisnost vodi 1918-1920. protiv Crvene Armije. Estonske snage su

²³ ibid: 182-183

²⁴ ibid 188-189

²⁵ ibid: 162-163

²⁶ Livonija obuhvaća današnji jug Estonije i sjever Latvije.

uspjele pobijediti – uz pomoć stranih trupa, donedavnih neprijatelja baltičkih Nijemaca, ali i Rusa-bjelogardijaca.²⁷ Ovaj povijesni obrat, u kojem Njemačka gubi Baltik i biva posve poražena, a na istočnoj granici se stvara nova ruska država pod Boljševicima, koja unatoč svim naporima kapitalističkih zemalja uspijeva zadržati veliku većinu teritorije Ruskog Carstva, donosi jednak takav obrat u estonskim povijesnim narativnima i sjećanju. Ključni parametri za budući sukob sjećanja su postavljeni u borbi protiv "Crvenih" 1918-20.

Etnički, nova nacija se sastojala od 88% Estonaca, 8% Rusa, 2% Nijemaca, 1% Šveđana i 0,4% Židova i 1% ostalih.²⁸ Sa stajališta estonske nacionalne elite germansko stanovništvo više nije predstavljao problem, no odmah po neovisnosti postoji konsenzus da je utjecaj ruske kulture, jezika i religije prevelik, te da su rusi potencijalna opasnost – kako SSSR preko granice, tako i Rusi unutar Estonije.²⁹ Smatralo se kako su Rusi – neovisno o ideološkoj pripadnosti – generalno protiv nove države te nespremni da se prilagode estonskom društvu i zakonima (Alenius, 2008: 90, Alenius, 2007: 112). Sve ono što bismo danas smatrali "kulturnim pravima manjina" je u slučaju Rusa predstavljalo prijetnju – postojala je težnja da se jednom za svagda ukloni prisutnost svega ruskoga, u kojem god obliku bilo. Prema Aleniusu (2008: 91-92), među političkom elitom nije postojala namjerna želja da se ugnjetava ruska ili bilo koja druga manjina, međutim, svaka prisutnost ruskih kulturnih utjecaja je u novoj naciji viđena kao nešto vrlo iritantno, a posebna je osjetljivost vladala u pogledu svega onog što se smatralo zadržavanjem bivših ruskih pozicija moći u društvu (ibid 95). Jedna od ključnih mjera je bilo uklanjanje svih koji ne govore estonski iz državne i lokalne administracije, što je posebno pogodilo Ruse u istočnom dijelu države koji je pripao Estoniji mirom u Tartuu, iako su tamo Rusi činili 60% stanovništva.³⁰ Pravoslavna crkva na Ruskom trgu u Tallinnu je 1922. izazvala veliko negodovanje te su je Estonci željeli srušiti, pošto je

²⁷ "The Times Atlas svjetske povijesti" (1986: 252-253; 258-259)

²⁸ Popis 1922, u Kasekamp, A. (2000: 164).

²⁹ Većinom autohtoni stanovnici istočnih pokrajina te dijelom izbjegli Bjelogardijci.

³⁰ Detaljan opis inkorporacije istočnih pograničnih područja daje Alenius (2008) te još detaljnije (2007).

simbolizirala carsku rusifikaciju. Crkva je na kraju ostala, ali je u proljeće 1922, 85 godina prije Brončanog vojnika, unatoč prosvjedima Rusa, maknut spomenik Petru Velikom u Tallinnu. Potez je imao gotovo jednoglasnu potporu estonskih stranaka i tiska (Alenius, 2008: 91). Ocjenjujući ukupnu situaciju, Alenius (2008: 95) i Zellis (2009: 188-189) se slažu kako je odmah po izborenoj neovisnosti došlo do ključnog prevrata – Rusi posve zamjenjuju Nijemce u ulozi glavne prijetnje naciji i od tada ovaj narativ postaje ključan u nacionalnoj svijesti.³¹ Alenius (2008: 95) objašnjava kako su Nijemci iskusili sličan revanšizam tokom rata 1918-1920, no nakon što su zemljišnom reformom i drugim mjerama suzbili političku, financijsku i kulturnu dominaciju Nijemaca, odnosi prema ovoj manjini postaju posve korektni. Smatram kako još treba dodati činjenicu da je Njemačka posve poražena, a njezina manjina na Baltiku malena i posve izolirana, te nitko nije očekivao da bi njemačka ekspanzija više ikada mogla biti problem. S druge strane, SSSR je ne samo odbacio bjelogardijce i strane trupe, nego je vojnim djelovanjem pokušao proširiti novi sustav na Baltik i Poljsku, a revolucionarnim na Njemačku i Mađarsku.³² U tom povijesnom trenutku, domaće elite i širi slojevi na Baltiku i u Poljskoj nisu imali gotovo nikakvog afiniteta prema socijalizmu, nego je nezavisnost bila jedini politički program. Otada je svaki pokušaj širenja ruskog utjecaja gledan kao nastavak starog ruskog nacionalističkog imperijalizma, bez obzira pod kojom se ideologijom i režimom provodio.

Nadalje, pošto je ruska "bjelogardijska" elita u Estoniji posve odbacivala ideju estonske neovisnosti sve do samog kraja 1920, kada su svake nade za poraz Boljševika i povratak Carstva nestale, u Estonaca je ostala sumnja kako je taj dio stanovništva i dalje nelojalan. No Alenius (ibid: 100) pokazuje kako je ruska elita već 1921, godinu dana prije incidenata sa pravoslavnom crkvom i spomenikom Petru Velikom, pokazivala znakove prihvatanja nove situacije, te se nikakav separatizam nije pojavio, ako zbog ničeg drugog, onda zbog situacije u SSSR-u, koji im je kao domovina bio još manje privlačan.

³¹ Zellisov članak se odnosi i na Latviju kako i na Estoniju, jer je proces bio jednak.

³² The Times Atlas svjetske povijesti (1986: 258-259).

Ubrzo nakon prvih burnih mjeseci, odnosi u Estoniji se ponešto smiruju. Najutjecajniји političar u Estoniji, premijer Konstantin Päts proklamira kako je službena politika dati manjinama međunarodno priznata prava, uz uvjet potpune lojalnost, te istovremeno ne dozvoliti da Rusi u istočnim područjima koriste svoj lokalni većinski status za rusifikaciju manjinskih Estonaca. Rusima je dozvoljeno da svoje poslove obavljaju na ruskome i održavaju svoju kulturu (ibid, 97). Gdje god je geografski bilo moguće, vlada je kroјila općine na način da što više Rusa bude u općini sa većinskim ruskim stanovništvom, gdje bi mogli održavati identitet i kulturu (Alenius, 2007: 114-116). Država je prema Ustavu bila obvezna financirati obrazovanje na jeziku manjine, ukoliko ona prelazi 50% stanovništva općine (Smith D. J., 1999: 461), a punom implementacijom kulturne autonomije 1925., Estonija postaje јedina država u poratnoj Europi koja je implementirala takav opsežan sistem za sve manjine koje mogu skupiti 3.000 članova i konstituirati se kao јavne udruge (ibid: 456). Razdoblje Pätsove vladavine je bilo dugotrajno.³³ Veliku većinu tog razdoblja odnosi su bili dobri, a ruska elita je imala afinitet prema pravoslavcu Pätsu, koji prema Aleniusu (2008: 101), "iako Ruse nije cijenio koliko i Nijemce, nije bio niti neprijatelјski raspoložen". Rusi su cijenili njegov pomirlјiv stav i činjenicu kako je "kulturna autonomija" za manjine bila zajednički politički stav obje strane. Estonski sustav je išao dalје od preporuka Lige naroda, a Ured za rusku manjinu u Ženevi je komentirao kako je od svih država, Estonija najbolја prema ruskoј manјini (Smith D. J., 1999: 460). Tako je Päts postao simbol prijatelјske politike prema manjinama, dok ostali političari nisu imali ni približno јednak status u očima Rusa (ibid, 104). Ostvarenje kulturne autonomije u 1925. je čak potaklo određene Ruse na proslavu estonske nezavisnosti (ibid, 105). No na državnoj razini, sustav je ostao oboјen etnocentričnim zakonima iz prvih godina mlade države. Kao i 80 godina posliје, Rusi imaju prigovor na nedovolјno financiranje ruskih škola te imaju velikih poteškoća s posve novim službenim јezikom zemlje (ibid, 98). Neprekidno su se vodili sporovi oko dominacije estonskog u službenoj komunikaciji na cijelom teritoriju države te otpuštanја ruskih službenika koji ga nedovolјno dobro govore (Alenius, 2007: 117-118). Činjenica kako dvije

³³ Uz četiri kratka i јedan dugi (1924-1931) prekid, bio je šef države cijelo međuratno vrijeme. Vidi "Heads of State and Heads of Government of the Republic of Estonia", <https://president.ee/en/republic-of-estonia/heads-of-state/index.html>.

zajednice govore dva posve različita jezika, uz Estonsko inzistiranje na nacionalnoj državi s jednim jezikom i Ruska nevoljkost da ga nauče ostaje problem koji do danas nije riješen. Druga paralela sa postkomunističkim razdobljem je slaba socio-ekonomska i obrazovna struktura ruske manjine; međusobna neorganiziranost i svađe; izostanak pomoći matične države – osim korištenja za političke potrebe; nesposobnost da se u proporcionalnom sustavu osigura odgovarajući broj mjesta u parlamentu (Smith D. J., 1999: 464-468).

Iz rata za nezavisnost je iznikla Liga veterana Estonskog rata za nezavisnost, tzv. "Vaps pokret". U 30-tima, tijekom Velike depresije i općeg slabljenja demokracije u Europi, Liga se ubrzano pretvara iz udruge za promicanje boljitka svojih članova, u moćan van-parlamentarni politički pokret. Čini se kako je posve pogrešno Ligu smatrati fašistima u kategoriji s njemačkim i talijanskim pandanima. Država je imala ekstremno demokratski sustav, koji je raspisivanje referenduma i ulazak malenih stranaka u parlament učinio iznimno lakim. To je uzrokovalo ogromnu političku nestabilnost, pa se u 22 godine državnost na vlasti izmijenilo 11 vlada,³⁴ a sve to u razdoblju opće ekonomske krize i potencijalne vanjske opasnosti. U takvoj situaciji, Liga je zazivala "preporod nacije" i predsjednički sustav umjesto parlamentarnog. Nije se koristila nasiljem, zazivala ekspanzionizam, rasnu ideologiju ili uvođenje diktature. Narod se slagao u potrebi promjene političkog sustava te proljeće 1934. postaje izvjesno da bi njezin kandidat za predsjednika, Andres Larka, mogao pobijediti, što potiče Pätsa na udar u ožujku iste godine, te Liga mora otići u podzemlje. Päts se proglašava "zaštitnikom države" te sve do 1938. vlada diktatorski. U međuvremenu, ušutkana Liga gubi javnu potporu, pa na slobodnim izborima 1938. Päts postaje legitimni predsjednik (Kasekamp, prema Griffin (2000: 685-686).

³⁴ "Heads of State and Heads of Government of the Republic of Estonia", <https://president.ee/en/republic-of-estonia/heads-of-state/index.html>

Iako je ova autoritarna epizoda neprihvatljiva po današnjim standardima, estonska unutarnja situacija je bila daleko bolja nego u većini srednje i istočne Europe.³⁵ Jedinu snažnu vanparlamentarni populistički pokret se sastojao od po tadašnjim standardima umjerenih nacionalista, a udar je izveo konzervativni nacionalist³⁶ koji je raspisao izbore čim se situacija stabilizirala. No ovi ipak ozbiljni problemi ne sprečavaju današnje nacionaliste da u svojoj naraciji razdoblje Prve republike smatraju idealiziranim "zlatnim dobom",³⁷ što je također sveprisutan fenomen u Istočnoj Europi,³⁸ koji se može razumjeti tek u kontekstu onoga što je uslijedio.

4.1.2 Drugi svjetski rat na području Estonije

Iako je 1932. potpisao sporazum o nenapadanju sa svim zemljama od Finske do Poljske,³⁹ SSSR 23. kolovoza 1939. sklapa Molotov-Ribbentrop pakt o nenapadanju sa nacističkom Njemačkom. Osim ideološke mržnje između dva režima, pakt je bio neobičan već iz razloga što nije sadržavao za paktove o nenapadanju uobičajenu klauzulu o ništavosti ukoliko ijedna od dvije potpisnice postane agresor prema bilo kojoj drugoj zemlji (Uldricks: 2009: 64). Razlog je bila Sovjetska namjera da radi teritorijalne ekspanzije napadne Finsku, a Njemačkoj su dane odriježene ruke za napad na Poljsku, čime počinje Drugi svjetski rat i istovremeno

³⁵ Do sredine tridesetih godina 20. stoljeća, demokracija je na području istočno od Rajne opstala jedino u Čehoslovačkoj. U velikoj većini država je bila zamijenjena ili fašističkim, ili drugim iznimno represivnim konzervativno-nacionalističkim režimima (The Times Atlas svjetske povijesti, 1986: 266-267).

³⁶ Nakon udara Pätsova manjinska politika postaje oštrija. Iako kulturna autonomija nikada nije ukinuta, provedena je estonizacija imena te smanjen broj ruskih škola (Smith, D. J., 1999: 469).

³⁷ Za primjere estonske idealizacije "zlatnog doba" vidi: Gross: 2002, 350; Kõresaar 2004: 330-332; Bennich-Björkman L., 2007: 15.

³⁸ Primjerice predratna Velika Rumunjska (Chioveanu, 2003: 103); predratna Slovenija (Bajec, J.F., 2007: 167); Kosovski Albanci (Ingimundarson, V., 2007: 96)

³⁹ The Times Atlas svjetske povijesti, 1986: 266-267.

stupa na snagu tajni aneks pakta – aneks koji je ostavio jedan od najsnažnijih utisaka na kolektivne narative o Drugom svjetskom ratu te naravi nacizma i komunizma.

Sve baltičke republike i dio Poljske tajnim aneksom pripadaju SSSR-u koji okupira dio Poljske odmah po Njemačkom napadu, a potom baltičkim republikama daje ultimatum da dozvole stacioniranje sovjetskih trupa na svom teritoriju, što one čine – nemajući drugog realnog izbora. U zimu iste godine SSSR napada Finsku i prisiljava ju na teritorijalna ustupke, te ju ujedno pretvara u najneobičnijeg Hitlerovog saveznika. Potom 14. 06. 1940. slijedi ultimatum Litvi, a 16. 06. Estoniji i Latviji. Zahtjeva se formiranje "prijateljskih" Vlada i dozvolu dodatnih trupa. Dan nakon svakog ultimatum Crvena armija ulazi u tri republike te provodi okupaciju koja je dovršena 18. 06. 1940. (Kreegipuu i Lauk, 2007: 46; Mertelsmann i Rahi-Tamm, 2009: 307). Iz Moskve dolaze poslanici te diktiraju sastav novih vlada, organiziraju se lažni izbori, a nova vlast traži pristupanje Sovjetskom Savezu (Kreegipuu i Lauk, 2007: 46).

Kreegipuu i Lauk (2007) kroz članak detaljno opisuju kako je konstruiran sovjetski narativ o lipanjskom udaru i okupaciji i bitno je zapamtiti kako je ta verzija, sve do kraja 80-tih, bila hegemonijski narativ od kojeg se nije smjelo odstupati, dok je podređeni narativ opstao samo u privatnim sjećanjima Estonaca koji su proživjeli događaje iz 1940 (ibid: 43). Prema Estoncima, radilo se o državnom udaru i okupaciji (ibid: 52), dok je službena sovjetska povijest tvrdila kako se ogromna masa estonskih proletera digla protiv buržujске države (ibid: 53). Kako bi se prijeratna država delegitimirala, Päts je posve netočno nazivan Hitlerovim pobočnikom, a bivša država proglašena fašističkom (ibid: 58). Ključni termini u sovjetskom mitološkom narativu bili su: dobrovoljan čin i želja "estonskog radnog naroda"; spontani čin;

masovni događaj;⁴⁰ pod vodstvom domaće komunističke partije;⁴¹ uz isključivo moralnu potporu ruskih drugova (ibid: 47). Kako bi se održala dominacija službenog narativa, zabranjena je sva prijeratna literatura, uništeni svi spomenici iz rata za nezavisnost 1918-1920., te oskvrnuta vojna groblja (ibid: 48; Kattago, 2009: 157, 159). Čak su i fotografije manipulirane brisanjem sovjetskih vojnika i tenkova (Kreegipuu i Lauk, 2007: 60). Mit je propagiran tokom svih 45 godina, što znači da Rusi u Estoniji nikada nisu mogli čuti drugačije viđenje, posebno jer ih je većina došla tek nakon 1945.

No najznačajniji razdor između dvije zajednice je unesen masovnim nasiljem u razdoblju Staljinove vladavine. Mertelsmann i Rahi-Tamm (2009) daju pregled dosadašnjih istraživanja te tematike. Od populacije od oko 1,1 milijuna ljudi, 12-14% je postalo žrtva nasilja, a 4% je umrlo, tako da gotovo nema obitelji koja nije bila pogođena. Oko 47.000 je uhićeno iz političkih razloga; 35.000 deportirano; 34.000 mobilizirano te završilo u radnim logorima gdje je trećina umrla; još veći dio stanovništva je morao proći "filtriranje" u specijalnim logorima, završio u ratnom zarobljeništvu ili doživio teška kažnjavanja zbog minornih prekršaja (ibid: 307-308).

Prva godina sovjetske vlasti je bila najšokantnija iz više razloga. Prije svega, nastala je kao rezultat tajnog pakta i udara, a potom je represija u toj jednoj godini⁴² ubila više Estonca, nego u tri godine nacističke vlasti (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 427). U prvoj godini vlasti uhićeno je 8.000 ljudi, a tek nekolicina je preživjela. U lipnju 1941. su pokrenute masovne deportacije i čišćenja cijelih obitelji na novostečenim sovjetskim teritorijima, od

⁴⁰ Ali nikada nisu navođene konkretne brojke, dok se danas na temelju svjedočanstava očevidaca smatra kako je demonstranata bilo tek oko 5.000 uključujući i vojnike Crvene armije te radnike i mornare "uvezene" iz Rusije (ibid: 53-59). Također, dio ruskog ruralnog stanovništva u istočnim područjima je okupaciju smatrao dobrodošlom, bojeći se nacističke ekspanzije (Smith D. J., 1999: 469). Nažalost, nismo našli osvrt na stavove ruske "bjelogardijske" i intelektualne elite u gradovima, koja se zasigurno našla u nezavidnoj situaciji.

⁴¹ U sve tri republike komunistička partija je bila zabranjena te je u Estoniji brojala 133 člana (ibid: 46).

⁴² Od lipanjskog udara 1940. do početka njemačkog napada na SSSR u lipnju 1941.

Moldavije do Estonije, iz koje je 10.000 ljudi deportirano u gulage, a smrtnost je bila oko 60% (Mertelsmann i Rahi-Tamm, 2009: 310). Iste godine je deportirano oko 10% svih estonskih Židova (ibid: 308). Mete su bili pripadnici nacionalne elite, "kriminalci, prostitutke" i slično – što pokazuje kako cilj nije bila sigurnost zbog njemačke prijetnje,⁴³ nego čišćenje "nepoželjnih elemenata", a kada je uvidio brzinu njemačkog napredovanja, Berija⁴⁴ izdaje naredbu da se strijelja sve koje se ne može evakuirati (ibid: 310). Istovremeno se naređuje masovna mobilizacija estonskih muškaraca, no pošto su smatrani nepouzdanima, slani su u radne logore u kojima ih 12.000 umire od gladi i nehumanih uvjeta (ibid: 311).

Hitler, suprotno svim Staljinovim očekivanjima, napada SSSR 22. 06. 1941. i nakon samo dva mjeseca Estonija je u potpunoj nacističkoj vlasti. Kao i u ostatku regije, gotovo svi preostali estonski Židovi su pobijeni već krajem 1941. – njih oko tisuću. Potom su slijedila uhićenja i smaknuća stvarnih i zamišljenih komunista, a na kraju je posve uništena mala romska zajednica. Ukupno je 8.000 originalnog stanovništva svih narodnosti ubijeno tokom nacističke vladavine. Među žrtvama su Rusi nad-reprezentirani, a u vezi Roma i Židova genocid je prikladan termin. Uz to, osnovani su logori za sovjetske ratni zarobljenike (15.000 mrtvih) te radni i logori smrti za Židove iz drugih država (6.500 mrtvih) (ibid: 310).

Obzirom na prethodne sovjetske zločine, znatan dio Estonaca je Nijemce dočekao kao osloboditelje. Još tijekom sovjetske okupacije, neki su otišli u tzv. "šumsku braću" te pružali otpor Sovjetima, a dio njih je potom pomagao Wehrmachtu u nadiranju. Ostatak stanovništva je imao lažne nade o nezavisnosti i nisu očekivali val terora koji je uslijedio. No nacistički teror je bio vrlo kratak te je za većinu stanovništva situacija bila daleko podnošljivima nego pod Staljinovom vlašću (ibid: 310). Nacionalno vodstvo je izbjegavalo kolaboraciju, kao i većina populacije (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 427-428 i 442). Dio Estonaca je volontirao u njemačkim postrojbama, a znatan dio je bio prisilno unovačen. Neke jedinice su bile uključene u ratne zločine i Holokaust (Mertelsmann i Rahi-Tamm, 2009: 310).

⁴³ Staljin je ionako bio posve uvjeren kako Njemačka neće napasti 1941.

⁴⁴ Šef NKVD-a – sovjetske tajne policije

Nakon preokreta na istočnom frontu, sa približavanjem sovjetskih divizija, raste i broj Estonaca u redovima Wehrmachta i Waffen SS-a. Ponovno se pojavljuje nada o neovisnosti – samo je trebalo zaustaviti Sovjete i čekati da Njemačka kapitulira pod zapadnim Saveznicima (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 428).

U međuvremenu, Staljin priprema novi val terora – čak i dok je vodio rat za opstanak, SSSR je u pozadini obučavao specijalne NKVD odrede koji će ući odmah iza Crvene armije i nastaviti gdje su stali 1941. Plan i taktika je bila slična nacističkim "Einsatzkommando" odredima, s razlikom što su nacisti bili fokusirani na istrjebljenje,⁴⁵ a Sovjeti na uhićenja i čišćenje društva (Mertelsmann i Rahi-Tamm, 2009: 312). Crvena armija je konačno 14. 09. 1944. pokrenula tzv. Baltičku stratešku ofenzivu i u tjedan dana protjeruje Wehrmacht iz Estonije, a u Tallinn ulazi 22. rujna, što će poslati "Dan oslobođenja". Sovjetski vojnici su se ponašali kao u neprijateljskom teritoriju te dolazi do vala spontanog nasilja nad civilnim stanovništvom. Prema komunističkim izvorima, vojska je bila odgovorna za većinu zločina počinjenih 1944, a lokalna partijska organizacija se požalila kako je silovanje u Tallinnu doseglo "nevjerojatne razmjere". Jedan sovjetski general je iste godine zapisao kako je u percepciji vojnika Baltik područje drugačije od Rusije; stanovništvo je uvijek bilo bogatije i živjelo bolje, te se smatralo kako stanovnici "buržuski kolaboratori". Na taj način je estonsko stanovništvo pretrpjelo dio odmazde za sve što su na Istočnom frontu učinili nacisti (ibid: 313). Nakon spontanog, uslijedilo je organizirano nasilje i 20.000 Estonaca postaju ratni zarobljenici, a 10.000 civila mora proći kroz logore za "filtraciju", nakon kojih je dio poslan u radne logore ili gulag. Čišćenje društva od "kolaboratora" nije imalo veze s pravdom i dokazima, pa su tako zločini estonskih policijskih bojni pod njemačkim vrhovništvom, u Poljskoj, Bjelorusiji i Ukrajini rijetko procesuirani, jer je to bilo manje bitno sovjetskim vlastima (ibid 313). Obnavljaju se i "šumska braća" te gerilski otpor doseže vrhunac 1945. i lagano prestaje tek nakon 1947, da bi posve završio tek sredinom 50-tih. Samo u gerilskim i protugerilskim akcijama je na obje strane poginulo 3.000 ljudi, a na tisuće je deportirano (ibid: 314). Ipak, najmasovnije su deportacije bile one iz ožujka 1949., a cilj im je bio slomiti

⁴⁵ Einsatzkommando je imao misiju da u svakom novoosvojenom istočnom području smakne "rasno nepoćudne elemente" i potencijalne političke protivnike.

otpor kolektivizaciji; očistiti društvo od "kolaboratora, kulaka, nacionalista i stranih elemenata"; te smanjiti otpor vlasti deportacijom "simpatizera". Operacija "Priboi" je provedena diljem istočne Europe a samo u Estoniji je pogodila 21.000 ljudi, od čega je oko 15% umrlo u "specijalnim naseljima" diljem Sibira i Srednje Azije. Glavni razlog malog broja umrlih je poboljšanje opće situacija u SSSR-u, zbog čega je manji broj ljudi umirao od gladi i loših uvjeta nego za sličnih deportacija 1940-41 (ibid: 315-316). Prema autorima (ibid: 316), ono što ovaj val deportaciju čini posebnim među ostalim Staljinovim zločinima, jest da su cijele obitelji obilježene kao "simpatizeri" zbog samo jednog okrivljenog člana te poslane u "specijalna naselja" bez ikakve nade u pomilovanje i dosuđene dužine kazne. Na taj način se većina žrtava sastojala od žena, djece i staraca. U slučaju Povolških Nijemaca i Krimskih Tatara, cijele su nacije označene kao neprijateljske i deportirane, sve do Staljinove smrti, ili čak Perestrojke. Na području Estonije, etničko čišćenje je provedeno nad Ingrimima i Nijemcima (ibid: 308). "Iznenada, država je nacionaliste i kulake počela tretirati kao da posjeduju nasljedne osobine koje mogu prenijeti na djecu" (ibid: 316). Iako je ovdje nemoguće ulaziti u opću komparaciju dvaju režima, smatram kako je ovo instanca gdje se staljinizam najviše približio nacizmu, no i dalje vjerujem da ga se ne može staviti u isti rang s nacističkom ideologijom rasne hijerarhije, niti obimom zločina počinjenih u samo 12 godina postojanja Hitlerova režima.⁴⁶ Ipak, autori (ibid: 317) upozoravaju na specifičan aspekt staljinističkih progona jer "se nitko ne može osjećati sigurnim". S jedne strane, nacizam je daleko gori zbog rasne ideologije i otvorene namjere istrebljenja cijelih grupa, no zaboravlja se kako to istovremeno jasno razgraničava potencijalne žrtve i "sigurne građane", omogućujući prvim makar pokušaj bijega i preživljavanja. Pod Staljinovim paranoidnim režimom, niti obični građani, niti uvjereni komunisti i njihove obitelji nisu bili sigurni, niti je bilo ikakvog prethodnog upozorenja.

⁴⁶ Za primjer rasprave o "manjem zlu" tj. usporedbi zločina totalitarnih režima, vidjeti: Dubil i Mockin (ur.). (2006). *Manje zlo: moralni pristup praksama genocida*.

4.1.3 Narativ o "manjem zlu"

Iz svih ovih razloga, staljinizam je bio daleko traumatičniji za Estonce, a nacistička vladavina je trajala samo tri godine, staljinizam 10, a cjelokupna sovjetska vlast 45 godina. Nacistički teror je popustio nakon prvih nekoliko mjeseci i prosječan Estonac se morao puno manje bojati tijekom njemačke nego sovjetske okupacije. Tako dolazimo do ključne točke iz stajališta estonskog nacionalnog narativa: nacisti su u tri godine ubili 8.000 ljudi, od čega znatan dio ne-Estonaca. Staljinova desetogodišnja vladavina je odnijela pet puta više estonskih žrtava (ibid: 317), a u svakom nacionalističkom narativu prebrojavanje vlastitih žrtava i nepravdi koje je počinila ova ili ona strana, zauzima izrazito bitno mjesto. Iz perspektive Baltičkih republika, nacistička vladavina predstavlja tri godine nedaća, dok je sovjetska okupacija ravna nacionalnoj katastrofi. Stoga se u tim područjima učvršćuje narativ o nacistima kao "manjem zlu".⁴⁷ Primjerice, iako je kolaboracija u početku bila sporadična, približavanjem Crvene armije od 1943. nadalje, Estonci se masovno priključuju njemačkim postrojbama.⁴⁸ Ovi ljudi su doista odabirali ono što im se činilo kao "manje zlo", te je teško kriviti obične ljude koji su se pokušavali zaštititi od ponavljanja 1941., a istovremeno imali izuzetno malo izbora.⁴⁹ Svejedno, činjenica je kako je znatan broj Estonaca u pokušaju samoobrane završio prvenstveno u postrojbama Waffen SS-a. Time su stvoreni veterani borbe protiv Sovjeta koji po nezavisnosti doživljavaju određenu rehabilitaciju te ćemo vidjeti kako je to jedan od moralno najkompleksnijih problema. Problem prema kojem se puno lakše

⁴⁷ Vidi Todorov (2005).

⁴⁸ Sve do početka 1944. njemački pokušaji regrutacije Estonaca su bili prilično neuspješni, no tada nacionalno vodstvo – koje tijekom njemačke okupacije nije ohrabrivalo kolaboraciju – izdaje poziv u "borbu za preživljavanje Estonije" i povlači paralele sa ratom 1918. Tako se 40.000 ljudi priključuje njemačkim postrojbama (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 427-428).

⁴⁹ Primjerice, 3.500 Estonaca je pobjeglo u Finsku kako bi se mogli boriti protiv Sovjeta, a da nisu po nacističkim zapovjedništvom. Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. (2006: 23).

odrediti, jest skok od teze o "trenutno manjem zlu" i otpora agresoru, do otvorenog veličanja kolaboracije i nacizma, što je prisutno u nacionalističkim krugovima.

Primjerice, već je učestalo korištenje riječi "estonski genocid",⁵⁰ kojeg su prvi rabili emigrantski povjesničari, a održava se do danas (Mertelsmann i Rahi-Tamm, 2009: 307; Denes: 2012: 470) vrlo problematično. Mertelsmann i Rahi-Tamm, (2009: 307) se uopće ne slažu s takvom terminologijom, te dokazuju kako je primjereno govoriti o "više valova čišćenja" različitih društvenih grupa za koje se smatralo da bi mogle predstavljati prijetnju uspostavi staljinističkog režima, a ne treba zaboraviti niti prisilnu kolektivizaciju i protugerilsku borbu. Iako su zabilježeno nekoliko masovnih pogubljenja i 3000 smrtnih kazni, većina smrti je uzrokovana "kriminalnim nemarom" u logorima, zatvorima i gulazima (307, 309), pri čemu je smrtnost bila najveća 1941. (ibid: 310) u situaciji opće gladi i ekonomske katastrofe u SSSR-u koji je pred njemačkim naletom upravo izgubio najplodnije i najrazvijenije dijelove države. Klasična slijeпа točka istočnoeuropskih nacionalističkih narativa jest promatranje staljinističkog ili komunističkog nasilja kao usmjerenog protiv vlastite grupe, iako su u većini slučajeva žrtve često bile svih nacionalnosti, a niti kada je meta bila određena etnička grupa, uspoređivati to s Holokaustom smatram apsolutno neobranjivim. Kao što kažu autori (ibid: 307), jedino su Romi i Židovi bili ciljana meta (nacističkog) istrijebljena.

Dodatna točka u narativu o pokušaju uništenja estonske nacije jest stav kako je SSSR nasilno pokušao promijeniti etnički sastav zemlje. Kao dio ogromnih populacijskih gibanja krajem rata, dva milijuna sovjetskih građana je prešlo u novostečene krajeve SSSR-a od Moldavije do Estonije (Magosci: 2002, 193), a velika većina su bili Rusi. Ovaj proces je bio posebno izražen u Latviji, a potom u Estoniji. Prema popisu iz 1934, Rusa je bilo 8 a Estonaca 82 posto. Broj Rusa tokom rata pada na oko 2%, da bi 1979. narastao na 28, a 1989. na 30%. Uz to je 1989. bilo i 5% Bjelorusa i Ukrajinaca, a broj Estonaca je pao na tek 62% (Värnik et al.,

⁵⁰ Jednako tako postoji i "latvijski genocid" (Denes: 2012: 470), a o pokušaju da se masovna glad u Ukrajini 30-ih proglasi "genocidom" raspravlja Zhurzhenko (2007: 7-8). Pošto za neke "genocid" nema dovoljnu snagu, prošireno je korištenje riječi Holokaust za opis svakog stradanja pojedine istočnoeuropske nacije (Hackmann: 6).

2006: 270). Za Estonce je ovo predstavljalo ciljanu kolonizaciju i rusifikaciju, a prema Mertelsmannu i Rahi-Tammu (2009: 309) to je dominantan narativ u sovjetskoj historiografiji općenito. No oni drže kako je netočan, jer arhivi pokazuju kako Staljinov cilj uopće nije bila rusifikacija, nego konsolidacija moći u novostečenim područjima te se ogromna većina ruskog doseljavanja dogodila spontano.⁵¹ Drugi navode kako su ruski imigranti ipak imali privilegije kod zapošljavanja i stanovanja te ih se poticalo da donesu svoju kulturu na Baltik (Värnik et al., 2006: 274). Koja god interpretacija bila točna, činjenica je kako se struktura stanovništva promijenila, što je u novije vrijeme sukob sjećanja između ruskog i estonskog narativa učinilo opasnijim.

Staljinovom smrću 1953. Hruščov počinje proces takozvane "destaljinizacije", te su se do ranih 60-tih većina deportiranih Estonaca vratila kućama (ibid: 317), a narativi o svim događanjima iz vremena predratne Estonije, te razdoblju rata i okupacije, preživljavali su isključivo u privatnoj sferi te radovima emigrantskih povjesničara, dok je javnu sferu posve preuzela službena sovjetska propaganda (ibid: 307; Kõresaar, E., 2004; Bennich-Björkman. 2007).

4.1.4 "Odmrzavanje" narativa nakon 1987.

Pravo "zatopljenje" u Sovjetskom savezu dolazi tek uspon Gorbačova 1985. te njegovim politikama "Glasnosti" i "Perestrojke".⁵² U Baltičkim republikama 1987. počinje tzv. "Pjevajuća revolucija" – rehabilitiranje stare tradicije koja koristi pjesmu kao izraz pasivnog otpora. No prava najava sloma sovjetskog režima na Baltiku počinje točno 50 godina nakon Molotov-Ribbentrop pakta, kada je 23.08.1989, formiran je ljudski lanac od dva milijuna sudionika, od Vilnusa u Litvi, preko cijele Latvije, do Tallinna u Estoniji. Uslijedilo je

⁵¹ Vidi primjerice i Kasekamp (2003: 404) – Estonija je općenito imala bolji standard života, a doseljenici su se upravo naseljavali u gradovima gdje je došlo do velikog razvoja industrije.

⁵² Politike preustroja sovjetske države te otvaranja društva, što je uskoro vodilo raspadu Sovjetskog bloka i SSSR-a u razdoblju 1989-1992.

razdoblje sovjetskih prijetnji, nasilja i neuspjelih pokušaja udara i zauzimanja glavnih medija, međutim SSSR se ubrzo potpuno raspada a Estonija nezavisnost proglašava u kolovozu 1991. (Čiubrinskas, 2009: 115; (2009: 169).

Sa novim nacionalnim buđenjem dolazi o do erupcije potisnutih narativa o Prvoj republici, okupaciji i sovjetskim zločinima. Još je tokom "Pjevajuće revolucije" povjesničar Mart Laar, budući premijer izbacio slogan "Dajte naciji njezinu povijest natrag" (Astrov, 2009: 7). Jedan od pravno-politički najvažnijih narativa jest razotkrivanje Molotov-Ribbentrop pakta i nelegalnosti prve okupacije, što daje moralno utemeljenje proglašenju neovisnosti (Ehala, 2008: 2). Neovisnost nije dobivena, niti osvojena, ona "obnovljena" (Astrov, 2010: 22), te se snažno naglašava pravni kontinuitet Prve i Druge republike (Denes 2012: 469). Sovjetski period je opisan kao povijesna nepravda koja mora biti priznata od strane cijele Europe, a prije svega Rusije koja je pravni nasljednik SSSR-a (ibid; Suhhoterina, 2011: 1). Tako se otvara sukob sa Rusijom, ali i između Zapada, tj. Europske unije i potencijalnih novih članica.

Suhhoterina (2011: 1)⁵³ je promatrala Estonsku politiku sjećanja u kontekstu europske integracije te preko analize javnih govora, zaključila kako su političke elite aktivno koristile sjećanje na okupaciju kako bi usmjeravale diskurs integracije.⁵⁴ Pri tome se period 1945-1991 predstavlja kao aberacija i diskontinuitet, a naglašavanje negativnosti sovjetskog nasljeđa u novijem razdoblju pak služi prikazivanju sadašnje država u još boljem, "naprednijem" svijetlu – kao "prave" europske države koja je uspješno prevladala sve post-socijalističke teškoće. Paralelno, tokom cijelog procesa integracije, elite su konstantno podsjećale međunarodnu zajednicu da se zločini komunizma moraju osuditi jednako kao što je krajem rata učinjeno s nacističkim (Suhhoterina, 2011: 1).

⁵³ Nažalost, od ove magistarske u otvorenom pristupu je bilo samo prvih 14 stranica – sažetak, uvod i prvo poglavlje, a upravo se drugo poglavlje bavi temeljima estonskog i europskog kolektivnog sjećanja, divergencijama i razlozima za njih, te je potencijalno vrijedan dodatni izvor informacija.

⁵⁴ Slično kao i u Hrvatskoj, gdje se naglašavalo kako je komunističko razdoblje povijesna aberacija i Hrvatska je uvijek bila (srednje) europska zemlja te joj je mjesto u tzv. Euro-atlanskim integracijama.

Zhurzhenko (2009: 6) smatra kako je došlo do "izgradnje nacije iznova", na način da se ukaže na vanjskog neprijatelja – komunizam. Uz to se preko "viktimologije" traži solidarnost i razumijevanje od Zapada.⁵⁵ Još bolji aspekt njezine analize jest ukazivanje na snagu tog narativa i njegovu negativnu stranu. Nastojanja da se komunizam prikaže orijentalnim, barbarskom, azijskom i neciviliziranom prijetnjom europskoj civilizaciji, uspostavlja "Mi" i "Oni" opreku, pri čemu u baltičkom slučaju "Oni" imaju etnički biljeg.⁵⁶ Uz to se sovjetska propaganda zamjenjuje novom, nacionalističkom. Među njom je najproblematičnija ona koja pretpostavlja kako status nacije-žrtve daje moralni alibi, te ne može biti govora o njezinim zločinima (ibid). Hackmann (2009: 167) ukazuje kako unatoč pritiscima izvana i nekim unutarnjim pozitivnim razvojem i dalje ostaje pitanje koliko nove članice Unije sa starima dijele narativ o Holokaustu kao ključnom "negativnom utemeljitelju", te koliko je suočavanje s vlastitom ulogom u Holokaustu samo maska za uspješniji ulazak u EU (ibid: 170). Također se svako upozoravanje na potrebu suočavanja s kolaboracijom odvrća kako ta ista Europa mora priznati i osuditi zločine komunizma (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 437). Zato slučaj baltičkih republika pokazuje svu opstruktivnu moć narativa o manjem zlu za proces suočavanja s prošlošću, a Estonija tu stoji najlošije. Dok su kod susjeda u 90-tima zabilježene određene debate o Holokaustu i kolaboraciji, u Estoniji ih nije bilo, a na borce protiv Sovjeta u SS postrojbama se gleda isključivo sa simpatijama (Hackmann 172).

Istina, Estonija je poduzela vrlo opsežna povijesna istraživanja koja se iniciraju predsjednici države. Prve komisije za istragu se uspostavljaju već 1992, a slijede voluminozni izvještaji od koji se mora istaknuti prvi svezak izvještaja Estonske međunarodne komisije za istraživanje zločina protiv čovječnosti, objavljen 2006., a pokriva upravo razdoblje nacističkih i staljinističkih zločina od 1940. do 1945. (Hackmann, 2009: 172-173, Mertelsmann i Rahi-

⁵⁵ Vrlo ilustrativan primjer je Kunderina metafora kako su komunističke zemlje istočne Europe "otete od Zapada" od strane Sovjeta.

⁵⁶ Vidi i Miniotaite (2012: 112), koja uočava tendenciju na Baltiku da se Rusija predstavi kao "europsko Drugo" te naglasi njezina stalna prijetnja.

Tamm 2009: 318-319).⁵⁷ Međutim, iako se radi o vrlo iznimno vrijednoj polaznici za buduće analize i kritike, Hackmann (2009: 172) upozorava kako je dio pripadnika komisije odabran iz političkih razloga, dio su doista eksperti za ljudska prava i SSSR, ali niti jedan nije ekspert za nacizam i Holokaust. Uz to, ne postoje nikakvi naponi da se nalazi komisije po pitanju istrjebljenja Roma i Židova na području Estonije uklope u javnu raspravu ili obrazovanje (ibid: 173), niti se ti događaji primjereno komemoriraju (ibid: 174). Smatramo kako pregled literature pokazuje kako je približavanje Europskoj uniji donijelo određene pozitivne pomake, ali je to još uvijek daleko od pravog suočavanja s prošlošću.

No integracija u EU je također postala glavni katalizator novih sukoba. Zhurzhenko (2007: 1-3), promatrajući generalne trendove u Istočnoj Europi, smatra kako je jedna od glavnih tendencija korištenje povijesti kako bi se potvrdio europski identitet nasuprot sovjetskom. Još važnije – uopće se ne može raspravljati o najrecentnijem "usijavanju kolektivnog sjećanja" na tom prostoru bez da se uzme u obzir kontekst proširenja EU. Pri tome je paradoksalno najvažniji faktor činjenica kako je proširenje uspješno izvršeno 2004. U Estonskom slučaju, Astrov (2010) također drži kako je upravo to problem. Prema takvoj interpretaciji, proces integracije je disciplinirao elite prema konkretnom nacionalnom cilju. Trenutno, više ne postoji sličan cilj za budućnost te elite nemaju više ništa za ponuditi (Astrov, 2010: 9; Zhurzhenko, 2007: 3). Uz to je dolazak novih zemalja podijelio Uniju te ju uvukao u sukob sjećanja s Rusijom. S jedne strane, postoji potreba za zajedničkim narativom, no istovremeno se događa buđenje nacionalističkih partikularnih narativa kojima je Europa tek simbolička opreka omraženoj Rusiji.

⁵⁷ Drugi svezak pokriva razdoblje nakon 1945. U radu su kao literatura korišteni isključivo prvi svezak, dostupan u knjižnici Filozofskog fakulteta te na linku http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/index_frameset.htm, te članak Mertelsmanna i Rahi-Tamma koji daje više nego detaljan sažetak dosadašnjih istraživanja te smatramo kako je odmjereno u zaključcima. Druge dvije glavne studije su: Kahk, Juhan (ur.) (1999). *World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report*. Tallinn: Periodika; zatim mnogo opsežnija Salo Vello, (ur.). (2005). *The White Book: Losses Inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes 1940–1991*. Tallinn: Estonian Encyclopedia Publishers.

4.2 Ruski narativ

Čitatelj može uočiti kako smo posve preskočili narative i kolektivna sjećanja ruske manjine u prijeratnoj Estoniji. No iz pregleda literature se čini kako oni više niti ne postoje. Već smo napomenuli kako su stanovnici bili većinom seljaci, a elita bjelogardijska, te je svaki njihov narativ nestao u razdoblju staljinizma, kada je ključna optužba protiv prijeratne Estonije bila kako je "buržujaska i fašistička". Čini se da prijeratni međuetnički odnosi i problemi Rusa nisu igrali nikakvu bitnu ulogu u sovjetskoj historiografiji, nego je sva pažnja posvećena opravdanju pakta s Hitlerom, poricanju tajnih aneksa, opravdanju udara i aneksije, te nadasve veličanju kulta Velikog domovinskog rata. Podsjetimo i kako je velika većina današnjih Rusa na prostor došla tek nakon Drugog svjetskog rata. Zajedno sa domaćim stanovništvom, bili su izloženi onome što možemo nazvati "partijski master narativ", s bitnom razlikom što su Estonci u privatnom sjećanju zadržali svoj nacionalni narativ, dok su Rusi i nakon pada komunizma zadržali one elemente starog narativa koji čine fundamentalni dio ruskog nacionalnog identiteta.

4.2.1 Razdoblje sovjetske propagande

Mit o pobjedi u "Velikom domovinskom ratu" je najvažnija komponenta u identitetu ruske nacije.⁵⁸ Taj narativ je u konačnici postao veći i od onoga o Oktobarskoj revoluciji te uspješnoj uspostavi prve komunističke države u svijetu. Određeni autori smatraju kako je kult rata proizveden isključivo iz propagandnih razloga. Primjerice, za Khapaevu (2009: 367-368) rat je odigrao ključnu ulogu u jačanju države i postao "mit o porijeklu" koji legitimizira sovjetsku državu i narod, ali i poslužio za potiskivanje ostalih realnosti sovjetskog društva pod Staljinom. Drugi drže kako je to doista bio transformativni događaj za obične ljude te je sjećanje na te tegobe i pobjedu ključan dio nacionalne samo-percepcije Uldricks (2009: 60).

Narativ o pobjedi u ratu Wertsch (2008) stavlja u širi "narativni predložak" koji po njemu leži iza brojnih epizoda ruskog kolektivnog sjećanja. Predložak naziva "Protjerivanje stranih

⁵⁸ Kada ljudi kažu "Rat", uvijek misle na samo jedan rat (Gudkov, 2005: 2)

neprijatelja" te ima sljedeće elemente: u početku je Rusija miroljubiva i ne dira druge narode; bez provokacije, strani neprijatelj iznenada i izdajnički napada i pobjeđuje Rusiju; nacija umalo biva posve uništena; uz ogromni heroizam i žrtve, protivno svim šansama Rusija pobjeđuje i protjeruje neprijatelja (ibid: 140). Kao što smo rekli, Wertsch misli kako je ogromna prednost narativnih predložaka njihova jednostavnost. Ovaj se može lako primijeniti i za Mongolsku invaziju, invazije Švedana, Turaka i Teutonskih vitezova, te Domovinski rat⁵⁹ protiv Napoleona. Kada se ovaj predložak primjeni na Drugi svjetski rat, tada nema spomena pakta s nacistima i podjele područja: Njemačka napada iznenada i bez objave rata, a nakon oslobođenja vlastitog teritorija, Sovjetski savez kreće u oslobađanje ostalih Europskih naroda (ibid).

Već je u vrijeme Staljina pažljivo konstruiran mit o "dobrovoljnom pripojenju Estonije SSSR-u" (vidi poglavlje 4.1.2). No "destaljinizacija" i slabljenje društvenih okova pod Hruščovom nije donijelo nikakvu promjenu u historiografiji – ključni dokumenti oficijelne povijesti su bili upravo oni koje su proizveli Staljin i Molotov. Nakon što su zapadni saveznici došli u posjed Njemačkih dokumenata i razotkrili punu narav suradnje dvaju totalitarnih režima, trebalo je učvrstiti mit o miroljubivom, iznenada napadnutom SSSR-u (Uldricks, 2009: 61). Prema službenoj historiografiji, SSSR je od 1933. do kolovoza 1939. neprestano tražio savezništvo s ostalim europskim zemljama, posebno Britanijom i Francuskom, kako bi se zajedno suprotstavili eventualnoj njemačkoj agresiji. Ovo se naziva Staljinovom politikom "kolektivne sigurnosti". No to mu nije uspjelo zbog "slabosti i ekstremnog antikomunizma" zapadnih lidera, koji su čak pokušavali preusmjeriti Hitlerovu agresivnost na istok. Stoga je pakt bio "nužno zlo" kako bi se privremeno očuvala sigurnost države i odgodio neumitni njemački napad dok se SSSR ne pripremi. Ovdje nipošto ne možemo ulaziti u raspravu je li

⁵⁹ Veliki domovinski rat je svoje ime dobio upravo da bi se povukla paralela s propalom Napoleonovom invazijom koja se naziva "Domovinskim ratom" (Kattago, 2008: 157). Rusija je tada pobijedila iako je Napoleon prodrio još dalje od Hitlera.

pakt bio nužan i ispravan, jer je tema specifično povijesna te postoje vrlo oprečne interpretacije.⁶⁰

Najproblematičniji je uvijek bio tajni aneks, namjera trajne okupacije istočne Europe, a posebno popratno masovno nasilje, te predstavljanje cijelog procesa kao "dobrovoljnog" i "oslobodilačkog". Aneks o podjeli istočne Europe, niti nasilje nikada nisu spominjani (ibid: 62). Dolaskom Brežnjeva na vlast 60-tih, smanjio se propagandni ton, ali ne i spomenuta interpretacija, koju su branili čak i određeni ruski disidentski povjesničari na Zapadu (ibid: 63).

Sovjetska propaganda je postsocijalističkim zemljama ostavila u nasljeđe još jedan problem – uza svo sotoniziranje nacističkih neprijatelja i kolaboratora, posve je zanemaren genocidni aspekt nacizma. Primjerice u spomen-području Buchenwalda nema ni spomena Židova i Roma kao žrtava (Azaryahu, 2003: 6). Kao što je rečeno – staljinističkom režimu je cilj bio samo eliminacija svih stvarnih i zamišljenih neprijatelja – a ne suočavanje sa zločinom i pravda. Tek padom Sovjetskog saveza će krenuti suočavanje s Holokaustom na prostoru istočno od Njemačke.

4.2.2 Moderna Rusija

Dolazak Gorbačova donosi ogromne pomake. U radu nekih povjesničara se prvi puta spominju notorni tajni aneks, ili čak tvrdnja kako je cijeli pakt bio teška greška te je trebalo

⁶⁰ Među povjesničarima sovjetske diplomacije za zapadu postoje različite interpretacije. Mnogi smatraju kako je politika kolektivne sigurnosti bila iskrena namjera, a krivci za neuspjeh su francuske i još više britanske krive procjene i predrasude. Pri tome ističu promašenost predrasuda, jer sovjetski dokumenti iz tog vremena nemaju ni natruhe komunističke ideologije i revolucije, nego su zainteresirani isključivo za geopolitičku sigurnost države. Po tom viđenju, Staljin je iskreno zagovarao interesno savezništvo sa ideološkim neprijateljem na Zapadu, jer je Njemačka bila prava prijetnja (Uldricks, 2009: 67) te je nakon potpisivanja pakta priznao kako bi mu bilo draže savezništvo s Francuskom i Britanijom, no te zemlje ne bi bile spremne dati recipročne garancije SSSR-u (ibid: 64). Uldricks (70-75) daje korektan pregled izrazito teške situacije u kojoj se SSSR nalazio 1939., znajući da je nacistička agresija neumitna, a opcije za njeno sprečavanje ili barem odgađanje, vrlo ograničene.

nastaviti traženje saveznika na Zapadu. Potom parlament SSSR-a 1989. donosi rezoluciju kojom pakt proglašava "sukladnim međunarodnom pravu", no osuđuje tajni aneks, jer je njime ukinuta neovisnost pogođenih država (ibid: 63)⁶¹. Uz to, cijela Rusija zajedno sa svojim bivšim satelitima proživljava bujanje potisnutih sjećanja – gulazi, nasilne kolektivizacije, prisilne migracije naroda i ostali staljinistički zločini su prestali biti tabu tema (Zhurzhenko, 2007: 4). No Rusi upozoravaju svoje zapadne susjede kako represija nije bila usmjerena samo protiv Estonaca, nego je bila opće obilježje režima, niti žrtve niti počinitelji nemaju jednoznačno nacionalno obilježje,⁶² a Estonci bi trebali biti sretni što su oslobođeni od još brutalnijih nacista (Wertsch, 2008: 135).

Zaključno, Zhurzhenko (2007: 4) smatra kako je Jeljcinovo vrijeme prevladavao narativ o osudi staljinizma. Do obrata dolazi zbog posvemašnjeg razočaranja u novi sustav koji je stanovništvo učinio još siromašnijim i potaknuo nostalgiju za komunizmom,⁶³ ali još više iz činjenice kako je Rusija, kao nasljednik SSSR-a, postala krivac za sve zločine komunizma, pod stalnom prisilom susjeda da ih prizna i ispričava se, a to je odgovornost koju elite ne žele nositi. Nove tendencije stoga kreću u nacionalističkom smjeru koji odbacuje samo dio sovjetske prošlosti. Zhurzhenko (2007: 4) početak ove instrumentalizacije kolektivnog sjećanja datira u dolasku Putina na vlast 2000., što je stav i mnogih drugih autora koji su se ovim bavili. Trenutna vlast radi sve kako bi narativ o Velikom domovinskom ratu ponovno postao mit utemeljitelj – umjesto demokratske revolucije 1991. kao moguće alternative (ibid). Ovo uopće nije začuđujuće obzirom da je kraj Hladnog rata i pad socijalizma poništio sve ono što je SSSR predstavljao; nade u svjetliju budućnost se nisu ostvarile; pa tako pobjeda nad

⁶¹ Uz to se primjerice, Ruski predsjednik Jeljcin ispričao zbog masakra u Katinskoj šumi, za kojeg je sovjetska vlast 45 godina okrivljavala naciste i to aktivno i uspješno koristila u svojoj propagandi (Hackmann, 2009: 169).

⁶² Etkind (2009: 184) pokazuje koliko se teško interpretativno izboriti s naravi terora koji je bio toliko univerzalan, a najbrojnije žrtve su bili sami Rusi, a posebno komunisti.

⁶³ Prema istraživanju iz 2014. 69% ispitanih u Rusiji smatra da je raspad SSSR-a bio loša stvar za Rusiju, a 17% je protiv. Starije generacije češće smatraju kako je to bila loša stvar (85%) naspram 44% mlađih ispitanika. Pew Research Center (2015: 32).

fašizmom ostaje "jedini neupitan ruski doprinos svjetskoj povijesti".⁶⁴ Stoga Rusija u nadmetanjima na europskoj sceni, više nego ikad treba ovaj simbolički kapital. Ona podsjeća na povijesnu veličinu i moć zemlje koja je donedavno bila ponižena gubitkom statusa supersile. Služi kao dokaz da je Rusija zemlja koja je Europu "spasila i oslobodila" i "Jalta je njezina ulaznica u Europu". Time ima i znatan simbolički kapital, jer se Rusija veličajući pobjedu nad fašizmom i osuđujući veličanje kolaboracije u novim članicama, predstavlja kao "bolji čuvar europskih vrijednosti nego što je to EU" (ibid: 5). No ovakav stav ju samo dovodi u još veći sukob sa proširenom Unijom.

Punih dvadeset godina nakon otvaranja sovjetskog društva, Uldricks (2009) analizira na koji se način ruski povjesničari hvataju u koštac sa interpretacijom Ruske uloge u početku rata te nalazi izrazito suprotstavljene trendove. Prije svega, ključni dokumenti o Staljinu i Molotovu te obavještajni i vanjskopolitički arhivi iz tog vremena su i dalje zatvoreni, a pod Putinovom vlašću je pristup povjesničarima još više ograničen. Iako postoje pozitivni pomaci,⁶⁵ dio ruskih povjesničara i analitičara nastavlja braniti čak i tajne anekse (ibid: 66-67). Ovo je postalo posebno izraženo sve većim utjecajem nacionalističke škole koja je spremna osuditi neke poteze komunista, ali svaki potez koji je ojačao državu i naciju brani pod svaku cijenu i svim argumentima. Tako se ili okupacija priznaje, ali smatra vraćanjem teritorija koje je Rusija carska nepravедno izgubila zbog intervencije Zapadnih sila tokom Građanskog rata; ili se vraća na sovjetsku školu i poriče samo postojanje tajnih aneksa i okupaciju proglašava dobrovoljnim pripajanjem, čime je zatvoren puni krug (ibid: 67-70).

Za odnose sa susjedima najproblematičnija je očita namjera same ruske države i njezinih institucija da brani sve one aspekte Staljinove vanjske politike koji su povećali moć države

⁶⁴ Za važnost tog simbola u trenutnoj društveno-ekonomskoj situaciji vidi opširnije u Gudkov (2005: 4-6)

⁶⁵ Uldricks (2009: 70-75) daje opsežan pregled pokušaja mnogih ruskih povjesničara da se ozbiljno uhvate u koštac s ovom tematikom te i njihov rad pokazuje koliko područje kompleksno i ne smiju se donositi prenapli sudovi. No ovdje se moramo usredotočiti samo na one aspekte koji zbog svog nacionalističkog i propagadnog tona neumitno imaju posljedice na odnose Rusije i ostatka Europe.

nacije. Uldricks (2009: 75) uočava kako nacionalistička škola trenutno ima potporu državnih i obrazovnih institucija te medija i javnosti. U školskim udžbenicima se govori o mesijanskoj ulozi ruske nacije te se hvali nacionalistička i imperijalistička ideologija i ambicije (Khapaeva, 2009: 369). Primjerice, neki autori povijesnih udžbenika koje je Putin odobrio 2007. smatraju kako Rusija treba historiografiju koja će ju izliječiti od nacionalnog kompleksa manje vrijednosti, te dolazi do potpune re-evaluacije cijelog staljinističkog perioda, uključujući i teror, kojeg se uopće ne poriče nego opravdava.⁶⁶ Ovo u Rusiji ne izaziva "Historikerstreit", nego većina populacije, državni aparat i intelektualci slijede nacionalistički narativ, neovisno priča li on o carskoj ili sovjetskoj Rusiji. Najvažniji moment u recentnoj reaktivaciji narativa se dogodio na 60. obljetnica pobjede 2005. godine, kada su opet ponovljeni svi ključni motivi iz sovjetskog razdoblja: miroljubivi SSSR je kukavički napadnut od nacističke Njemačke; pod Staljinovim vodstvom, Crvena armija je spasila narod, zemlju, ali i svijet od neprijateljske prijetnje; narod je bio ponosan na žrtve koje je podnio; te je u potpunosti podupirao vojsku u njezinoj "moralnoj, romantičnoj i herojskoj borbi" (ibid: 366). Dijagnoza Khapaeve je dosta pesimistična jer smatra kako rusko društvo karakterizira posvemašnja amnezija, selektivnost i odsutnost debate o zločinima i njihovom utjecaju na današnje društvo. Ne vidi nikakvu intelektualnu ili političku snagu koja bi potakla društvo na suočavanje s prošlošću i odgovornošću (ibid: 359). U današnjoj Rusiji se i dalje pokušava potisnuti raspravu o naravi režima pod kojim je postignuta pobjeda (ibid: 369). Stoga smatra kako je Veliki domovinski rat "opstruirajući mit" (ibid: 365).

Sve veća važnost narativa o bezgrešnom Velikom domovinskom ratu te rehabilitacija Staljina, odražavaju se i u većini dostupnih ispitivanja javnog mnijenja. U istraživanju iz 1996. je relativna većina od 44% na pitanje "u našoj povijesti, Što Vas osobno čini najponosnijim?" odgovorila sa "Pobjeda u Velikom domovinskom ratu". Već u 2003. je to naraslo na 87%

⁶⁶ Vidi u Khapaeva (2009: 369): udžbenik staljinizam proglašava "normalnim procesom modernizacije" kojeg je Rusija prošla kada i "ostatak civiliziranog svijeta"; "najučinkovitiji način modernizacije Rusije", koji je "poslužio kao model i primjer za milijune ljudi diljem svijeta". Ili Etkind (2009: 193): "cijena za velika postignuća SSSR-a"; čistke su postigle "iznimnu efikasnost vladajuće elite" i stvorile "novu menadžersku klasu koja je dorasla zadatku modernizacije" te je bila "bezuvjetno lojalna i disciplinirana".

ispitanih.⁶⁷ Zanimljivo, taj rat je za ispitanike ujedno i jedini pravedan rat u 20. stoljeću.⁶⁸ Pet puta je više onih koji taj rat smatraju pravednim nego nepravednim, dok je u slučaju Rusko-Japanskog rata, Prvog svjetskog rata i Oktobarske revolucije, nešto više onih koji ih smatraju nepravednim. Svi ovi ratovi su očito za ispitanike na neki način kontroverzni,⁶⁹ no Veliki domovinski rat je neupitan i Gudkov (2005: 4) je vjerojatno u pravu kada tvrdi da je pobjeda u Drugom svjetskom ratu glavni simbol koji ujedinjuje naciju te mu nijedan drugi događaj nije ravan. Također, prema istraživanju Khapaeve (2009: 360-361) ispitanici smatraju kako "Rusi imaju svako pravo biti ponosni na svoju povijest" (80%), te da ruski narod ne snosi nikakvu odgovornost za sovjetske zločine (66%). Križanja odgovora prema strankama pokazuju vrlo slične stavove o prošlosti, neovisno radi li se o glasačima Putina, radikalnoj desnici ili liberalima. Stoga autorica zaključuje kako staljinizam predstavlja "zlatno doba" u kolektivnoj svijesti većine ispitanika (ibid: 360). Objašnjenje za ovakve stavove autorica pronalazi u istom istraživanju – 76% ispitanih smatra kako je pobjeda u Velikom domovinskom ratu najvažniji događaj ruske povijesti, što također ujedinjuje glasače svih opcija (ibid: 365). Od strane nacionalista i liberala čak se i pokušaji kritičke analize performansi Crvene armije u određenim akcijama smatraju uvredom heroja rata – primjerice 2007. je predložen zakon kojim bi se zabranilo svako kritiziranje "herojske žrtve sovjetskih vojnika" (ibid: 366), a 49% ispitanih smatra kako je 27 milijuna mrtvih "poštena cijena za pobjedu" (ibid: 367).

Istovremeno, slabi značaj staljinističkih represija u kolektivnom sjećanju. Od 1993. do 2005. njihov percipirani značaj za rusku povijest je pao sa 29 na 1 posto ispitanih, a pozitivna percepcija Staljina je porasla sa 19% u 1998. na 53% u 2003. Iste godine, 26% je izjavilo kako bi glasalo za Staljina ukoliko bi se natjecao za Predsjednika države (ibid: 7). Uldricks

⁶⁷ Istraživanja su rađena u godišnjim valovima, svaki puta na nacionalno reprezentativnom uzorku od 1600 punoljetnih ispitanika (Gudkov, 2005: 4)

⁶⁸ Istraživanje iz 2005. (Gudkov 2005: 12).

⁶⁹ Mnoge od ispitanicima ponuđenih ratova je Rusija / SSSR izgubio, ili su vrlo kontroverzni. Primjerice, najgore su u ocijeni prošli Afganistanski rat, te Prvi i Drugi čečenski rat.

(2009: 74), Khapaeva i Etkind tvrde kako sjećanje nije izbljedjelo⁷⁰ - ljudi su svjesni represija, ali dio njih svejedno ima pozitivne stavove o Staljinu kao vođi pod kojim je postignuta pobjeda. Etkind (2009: 192-195) pokazuje kako u je u razdoblju 2003-2005. oko 26% mladih ispitanika izjavilo kako znaju za barem jednog rođaka ili pretka koji je pretrpio represiju, a po drugom istraživanju 20% Rusa se sjeća da mu je netko od rođaka i predaka bio u Gulagu. Po njemu je ovo je vrlo pozitivan znak ako se uzme u obzir odsustvo ikakve obrazovne ili komemorativne politike te spomenika i obilježja. Na službenoj razini prevladava amnezija, pa su gotovo svi projekti komemoracije inicirani od strane privatnih osoba.

Ono što ovakva politika ne uzima u obzir, jest da je u zapadnoj Europi već dulje vremena komemorativni trend prisjećanje žrtava i suočavanje s negativnim epizodama vlastite povijesti. Iako ruski najbliži susjedi također preferiraju nacionalizam naspram kritičkoj refleksiji, kao što kaže Zhurzhenko (2007: 5) oni ipak imaju simbolički kapital žrtve. Makarychev odlično uočava kako je u svim silnim pokušajima instrumentalizacije povijesti nemoguće imati suvislu i koherentnu politiku. S jedne strane se susjede optužuje da izjednačavaju Rusiju sa SSSR-om i zaboravljaju koliko je ruski narod također patio pod tim režimom (2009: 199). No u svjetlu nastojanja da se opravdava ekspanzija pod Staljinom i zaborave njegove žrtve, ovo ne može biti argument.

⁷⁰ U istraživanju iz 2007., u tri velika grada, 92% ispitanika je odgovorilo da zna za represije pod Staljinom; a 63% procjenjuje broj žrtava na 10-50 milijuna. No istovremeno, 44% ispitanika se slagalo s tvrdnom kako je "sovjetsko iskustvo imalo pozitivan utjecaj na današnju moralnost", a samo 21% ga je ocijenilo negativnim; samo 23% smatra kako je Staljinova uloga u ruskoj povijesti negativna, dok ju 36% vidi kao pozitivnu (ibid: 360-361). Za Dzeržinskog, šefa staljinističke tajne policije, 70% smatra kako je samo pokušavao uspostaviti red i mir; 46% da je pokušavao poboljšati život običnih ljudi; a samo 15% ga smatra odgovornim za masovna umorstva, dok 44% tvrdi kako nije odgovoran (Khapaeva, 2009: 376).

4.3 Europska unija i zapadni narativ

Zapadni narativ o Sovjetskom savezu je u početku bio prvenstveno determiniran geopolitikom i antikomunizmom. U prijeratnoj fazi ova dva motiva su bila usklađena, pa Todorov (2005: 1) podsjeća kako je prvo izjednačavanje dvaju totalitarnih režima na Zapadu počelo odmah po usponu nacizma, a posebno se pojačalo nakon potpisivanja Pakta o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a, te zajedničke okupacije Poljske koja je uslijedila.⁷¹

No uskoro je uslijedio nacistički napad na Poljsku i zapadnu Europu koja se našla pod brutalnom okupacijom. Odmah po napadu Njemačke na SSSR, politika i osjećaji prema Staljinu se stubokom mijenjaju. Za Churchilla, jednog od najuvjerenijih konzervativaca i antikomunista svih vremena, nije bilo dileme – kao i ostatak demokratskog i kapitalističkog zapada – prihvatio je Staljina kao manje zlo i najvažnijeg saveznika.⁷² Churchillov slavni govor na BBC radiju, izgovoren početkom napada na SSSR, najbolje ocrtava stav određenog dijela konzervativaca o nužnosti potpunog istrjebljenja nacizma, prije nego li se uopće počne razmatrati komunizam.⁷³ Kao što dobro uočava Herf u Dubil i Mockin (2006: 265-284) - za suvremenike kojima je historijska odluka stajala pred nosom, nije bilo dileme.

⁷¹ Primjerice, odmah po okupaciji u lipnju 1940., SAD izjavljuje kako osuđuje i ne priznaje okupaciju i pripojenje Baltičkih republika SSSR-u (tzv. Wellesova deklaracija: http://vilnius.usembassy.gov/welles_declaration.html).

⁷² Churchill je na pitanje nije li njegov stav čudan, obzirom koliko mrzi komunizam odgovorio: "Uopće nije. Ja imam samo jedan cilj u životu, a to je uništenje Hitlera i moj život je time dosta pojednostavljen. Da Hitler napadne pakao ja bih u Donjem domu izrekao barem neke pozitivne stvari o Sotoni." (Churchill, u Herf, 2006: 269).

⁷³ "Nacistički režim je nerazlučljiv od najgorih osobina komunizma. On je lišen svake osnove i svakog principa osim osvajačkih apetita i rasne dominacije. On nadmašuje sve oblike ljudske pokvarenosti po efikasnosti svoje surovosti i divlje agresije. Nitko nije bio dosljedniji protivnik komunizma od mene u posljednjih 25 godina. Neću poreći niti jednu riječ koju sam rekao o njemu. Ali sve to nestaje pred prizorom koji se sada odvija. [...] Britanska vlada ima samo jedan cilj i jednu neopozivu svrhu. Mi smo odlučni da uništimo Hitlera i svaki vidljiv

Samo pola godine nakon invazije na SSSR, Hitler objavljuje rat SAD-u, koja zauzima potpuno isti pravac kao i Britanija. U Levering et al (2001: 19-28) nalazi se detaljan opis svih napora da se do samog kraja očuva neprirodna koalicija demokratskih režima sa Staljinom. Odmah po napadu na SSSR, a posebno nakon objave rata SAD-u, dotada izrazito antikomunističko raspoloženje javnosti se preokreće, što pokazuju sva tadašnja Gallupova istraživanja (ibid: 18, 27). Američki predsjednik Roosevelt neprekidno manevrira između želje da očuva savez sa Staljinom te ogromnih pritisaka Amerikanaca istočnoeuropskog porijekla koji već 1944. uviđaju kako će Staljin okupirati njihove bivše domovine. Iako je zadnjih mjeseci rata bilo jasno da je pobjeda neizbježna, a Crvena armija narasla do neslućene snage, ogromne pošiljke američke pomoći SSSR-u su i dalje stizale. Churchill je sa Staljinom sklopio sporazum i prihvatio podjelu Europe, te je time odobreno pomicanje komunističkog utjecaja oko tisuću kilometara na Zapad. Antikomunizam zapadnih saveznika je bio ograničen isključivo na natjecanje tko će osvojiti više njemačkog teritorija. Suradnja je nastavljena i nakon potpune okupacije Njemačke, a obje strane su se striktno držale dogovora o zajedničkom slomu Japana. Prva ozbiljna trvenja i razmirice su počele tek početkom 1946.,⁷⁴ čime započinje Hladni rat.

Prvi važan aspekt zapadnog narativa o Drugom svjetskom ratu je činjenica kako je proces suočavanja s nacističkim genocidnim zločinima počeo davno te je gotovo uspostavljen konsenzus o Holokaustu kao najgoroj epizodi europske povijesti i nacizmu kao apsolutnom zlu. Zhurzhenko (2007: 5-6) upozorava kako je prvi impuls bio eksternalizirati nacizam kao "strani fenomen" te je isprva samo Njemačka nosila biljeg zločina. Sve ostale nacije su potisnule vlastite kolaboratore, a istovremeno glorificirale protagoniste otpora. Dovoljno je podsjetiti kako se u Austriji ulazak nacista u zemlju proglašava "okupacijom" i "agresijom",

trag nacističkog režima. Od toga nas ništa neće odvaratiti – ništa. [...] Svaki čovjek ili država koja se bori protiv nacizma je naš saveznik. [...] Slijedi dakle da ćemo Rusiji i ruskom narodu pružiti svu pomoć koju možemo. Obratit ćemo se svim našim prijateljima i saveznicima u svakom djelu svijeta da zauzmu isti smjer i nastave s njim, kao što ćemo ga i mi slijediti vjerno i postojano do kraja." (Churchill, citiran u Herf, 2006: 269-270).

⁷⁴ Iranska kriza

kao da se radi o istom fenomenu koji je baltičke države zadesio 1940. Nora (2002: 2) ukazuje kako je punih 25 godina bilo potrebno da se Francuska konačno počne suočavati sa kolaboracijom i holokaustom pod Višijskim režimom, a tek je 1995. predsjednik Chirac konačno popustio zahtjevima židovskih organizacija i ispričao se za odgovornost određenih francuskih građana (ibid: 7). U glavnoj protagonistici Njemačkoj, djelomično suočavanje šire javnosti zapravo počinje tek 60-tih (Etkind, 2009: 187), Holokaust postaje primarno mjesto politike sjećanja tek u 80-tima, a dan oslobođenja Auschwitz postaje nacionalni dan sjećanja na Holokaust 1995. godine. (Azaryahu 2003: 3). Tek devedesetih možemo govoriti o fenomenu Holokausta kao "negativnog mita utemeljitelja", što neki smatraju posljedicom kraja Hladnog rata i potrebe da se slavi europsko jedinstvo i stvori transnacionalni narativ. Pošto su povijesti pojedinih država etnocentrične, Holokaust i strahote nacizma općenito, mogu biti negativna referentna točka, jer se gotovo svi mogu složiti da se to više nikada ne smije ponoviti (Hackmann, 2009: 175). Kao što smo rekli, Leggewie po pitanju ovog dijela jest u pravu kada ga proglašava pan-europskim, no u poglavlju o estonskim i ruskim narativima smo vidjeli koliko je proces još uvelike nedovršen. Etkind (2009: 187) je analitički u pravu kada kaže da Rusija, 20 godina nakon pada SSSR-a, u svojoj amneziji "sablasno" podsjeća na Njemačku kakva je bila 20 godina nakon pada nacizma. No razumijevanje⁷⁵ istočnoeuropske pozicije istovremeno može poslužiti kao argument za opravdanje istočnoeuropskih i ruskih oklijevanja da se suoče s nacističkom kolaboracijom ili staljinizmom, što ima moralne i političke posljedice.

Leggewie je upozorio kako se na nacističke zločine odmah nadovezuje pitanje odnosa prema staljinističkim zločinima te usporedbe dvaju režima. Razlika je što smatramo kako ovdje trenutno ne leži mogućnost "pan-europskog kolektivnog sjećanja" nego glavna crta podjele koju ćemo sada pojasniti iz Zapadne perspektive. Prije svega, Hladnom ratu unatoč, na Zapadu je SSSR ipak zapamćen ne samo kao novi neprijatelj nego i ključni sudionik u ratu protiv nacizma. Zapadna Europa je uživala plodove neizmjernog doprinosa Crvene armije, bez da je morala iskusiti negativne posljedice oslobođenja. Uz to je učvršćena percepcija kako je svatko tko se borio s nacistima "zli kolaborator" (Denes, 2012: 470). Ovakva crno-bijela

⁷⁵ U čisto Weberovskom smislu.

slika ne uzima u obzir specifične pozicije Finaca, ili pak onih baltičkih građana koji uniforme oblače tek 1944., a nisu sudjelovali u zločinima. Todorov (2005: 2) upozorava da Zapad nikad nije morao trpjeti komunističku dominaciju, ali jest nacističku – velika većina tog dijela kontinenta je bila ili okupirana, ili pod kolaboracijom, ili je pretrpjela ogromne žrtve poput Britanije. Smatram kako je još važnije što su u nekim zemljama komunisti bili nosioci antifašističke borbe – kako kaže Todorov – u Francuskoj su komunisti "podredili ideološku borbu patriotskoj (ibid: 2)", potom se borili za veće plaće i "poput kršćana žrtvovali za siromašne" te prema autorovim iskustvima često bili jedini u društvu spremni na takve žrtve (ibid: 4). Stoga su u brojnim zapadnoeuropskim zemljama komunisti dobivali velik broj glasova, a te su stranke prihvaćale parlamentarno natjecanje i postepeno se odricale staljinizma i Sovjetskog saveza, pa posve obrnuto od Istoka, dio stanovništva na Zapadu uopće ne izjednačuje komunizam sa SSSR-om i njegovim zločinima. Iako je zbog svoje istočnoeuropske perspektive komunizam sklon izjednačiti sa nacizmom, ili čak potencijalno opasnijim u budućnosti (ibid: 8), Todorov je u pravu kada kaže da to drugačije iskustvo Zapada istočni Europljani moraju razumjeti (ibid: 4). Međutim, razumijevanja ima malo i kao što smo vidjeli, Estonija i ostale istočnoeuropske zemlje inzistiraju na jednakosti "dva zla", što ostaje najveća razlika između dvije Europe (Todorov, 2005: 1-2; Denes, 2012: 470).

To nas vodi do drugog razloga zašto ocjena staljinističkih zločina dijeli dvije Europe. Unatoč svim pokušajima revizionizma, "Historikerstreit" je na Zapadu ipak završio pobjedom lijeve perspektive, prema kojoj je nacizam u svom zlu jedinstven. Ovo je imalo utjecaj upravo na odnose Europske unije prema nekim tendencijama u potencijalnim novim članicama (Astrov, 2010: 11). Stoga se na Zapadu na pokušaje izjednačavanja gleda kao umanjivanje nacizma i kolaboracije (Hackmann, 2009: 175).

Todorov (2005: 1-2), smatra kako je potrebno da Zapad konačno čuje istočnu perspektivu po tim pitanjima, a Zhurzhenko (2007: 1) drži da staljinistički terora još uvijek nema raširenu komemoraciju. No istina je kako Europska unija definitivno priznaje okupaciju Baltika i sve zločine koji su pri tome počinjeni. Primjerice, rezolucija 1481 Vijeća Europe izglasana 2006.

osuđuje zločine komunističkih totalitarnih režima,⁷⁶ a datum potpisivanja notornog Hitler-Staljin pakta 23. kolovoza je proglašen "Europskim danom sjećanja na žrtve staljinizma i nacizma" od strane Europskog parlamenta 2. travnja 2009.⁷⁷ Ovaj pokušaj pomirenja suprotstavljenih perspektiva nipošto nije bez problema. Ova čisto politička odluka kao da zaboravlja da je povijesna znanost posve podijeljena oko okolnosti Pakta i nužnosti osiguranja granica SSSR,⁷⁸ te činjenice kako je to možda doista spasilo i održalo najvažniji antifašistički front, na kojem je uništeno oko 75% svih nacističkih vojnih snaga. Rusiju se mora poticati da prizna sve što je učinjeno tokom okupacije, jer drugačije nije moguće premostiti jaz između nje i susjeda, no izlišno je očekivati da će ruski narativ priznati bilo kakve tendencije da se dva režima izjednačavaju. Uz to, ove rezolucije su malo učinile na suočavanju istočnoeuropskih režima s kolaboracijom i značaju Holokausta te nužnošću da se pod svaku cijenu pobijedi nacizam. Kao što je rekao Todorov (2005: 3) – iako su istočnoeuropske zemlje na slobodu morale čekati dodatnih 45 godina, bez poraza nacističke Njemačke, niti ta zakašnjela sloboda ne bi bila moguća. Ključni problem s kojim se suočavaju istočnoeuropski narativi jest fokus na brojanje isključivo vlastitih etničkih žrtava, čime se gubi jedinstvenost nacističke rasne ideologije i potpuno zanemaruje jedna očita činjenica – da su prilikom nacističke okupacije zemlje poput Estonije imale čistu povijesnu sreću da ih ta ista ideologija nije smatrala onima koje treba fizički istrijebiti; a da je staljinistički režim doista bio ekvivalentan nacističkom, moguće je da estonska nacija više uopće ne bi postojala.

Zaključno, Makarychev (2010) uočava tri različita trenda korištenja povijesti u Europi. Zapadna Europa identitet pokušava konstruirati u opoziciji prema vlastitoj krvavoj prošlosti te je bitno obilježiti samo pobjedu nad fašizmom i žrtve koje su izgubljene. U Rusiji postoji

⁷⁶ Vidi: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta06/Eres1481.htm#1>

⁷⁷ Vidi: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//EN>

⁷⁸ Posebno kad se uzme u obzir krajnje upitna i kontroverzna politika zapadnog popuštanja prema Hitlerovoj neprekidnoj ekspanziji i ratnom huškanju.

nacionalistička glorifikacija gotovo svih aspekata sovjetske prošlosti, a u novim članicama EU viktimizacija, tj. inzistiranje na nacionalnim žrtvama i povijesnoj nepravdi. Proširenje Unije u 2004. je ojačalo sukob starih i novih članica. Odmah iduće godine, prilikom proslave 60. obljetnice antifašističke pobjede, sukob je doživio mobilizaciju, nemalom ulogom Rusije i njezinim inzistiranjem na svom nacionalističkom narativu. U nekim segmentima zapadni narativ ima više dodirnih točaka s Ruskim – oba narativa na Jaltu gledaju kao na točku pobjede (Zhurzhenko, 2007: 2), posve suprotno novim članicama. S druge strane, sve se više čuju razumni glasovi kako sjećanje na staljinističke zločine ne mora nužno značiti poricanje nacističkih (Hackmann, 2009: 175), no zbog trenutnih trendova u Rusiji, ovo otvara sukob nje i Europske unije. Gotovo da su jedine dodirne točke mogu naći u stavu kako Drugi svjetski rat donio brojne žrtve i razaranja, a svako specificiranje može dovesti do sukoba.

4.3 Statusni, socioekonomski i politički položaj ruske manjine u Estoniji

U okviru teorija koje naglasak daju na grupe i pojedince, potrebno je razumjeti vrlo specifičan položaj ruske manjine u Estoniji, uoči nereda 2007. Dva faktora nam se tu čine najvažnijima. Prvi je lošija socioekonomska situacija Rusa mjerena glavnim ekonomskim i obrazovnim kriterijima. Drugi je politička izolacija i apatija ruske manjine, koja nema legitiman kanal da utječe na politiku, a time i na svoj podređeni status.

Velik dio ruskih socijalnih, ekonomskih, političkih problema proistječe iz estonske politike državljanstva. Nakon 1991, svi stanovnici čiji preci nisu bili građani Estonije prije sovjetske aneksije u lipnju 1940. morali su se prijaviti za državljanstvo. Ovo je pogodilo veliku većinu Rusa, pošto je velik dio njih došao tek nakon 1945. Zakon o naturalizaciji je postavio vrlo stroge uvjete, a jedan od ključnih je bio polaganje jezičnog testa. (Włodarska, 2011: 42; Tolvaišis, 2011: 121). Tako je jezik postao glavno sredstvo isključivanja ne-građana, tj. manjina iz javnog života zemlje. Estonski je posve različit od ruskog, ili bilo kojeg drugog indoeuropskog jezika, a tijekom cijelog vremena ruske dominacije nad Estonijom, Rusi nisu imali nikakvu realnu potrebu naučiti niti jednu jedinu njegovu riječ.⁷⁹ Nakon neovisnosti, taj dio stanovništva nije bio sposoban komunicirati na jedinom službenom jeziku nove države te su ostali bez nekih ključnih prava, primjerice glasačkih. Schulze (2010: 363) navodi kako ne-građani mogu glasati samo na lokalnim izborima, ali ne i biti kandidati na istima, niti se mogu učlaniti u političke stranke. Znanje estonskog je potrebno za sve javne i državne službenike i dužnosnike, mora biti službeni u svim tvrtkama i nevladinim organizacijama, a svi javni natpisi moraju biti na njemu. Estonski također mora biti službeni u svim školama te je svim manjinskim školama naređeno da do 2000. prijeđu na podučavanje na estonskom, no rok je poslije pomaknut na 2007., a školama dozvoljeno da 40% sadržaja bude na manjinskom jeziku. Oni koji se žele naturalizirati, moraju imati dokaz boravka u državi od tri godine,

⁷⁹ Ponarin (2000: 1537) ističe kako je uoči pada SSSR-a samo 15% estonskih Rusa imalo određeno znanje estonskog jezika.

položiti zakletvu novoj državi, te testove estonskog jezika i poznavanja Ustava i Zakona o državljanstvu (ibid). Čak niti djeca ruskih ne-građana nemaju pravo na automatsko državljanstvo, iako su rođena u nezavisnoj Estoniji (Tolvaišis, 2011: 121).

Ovo, kao i izjava estonskog predsjednika Ilvesa za Spiegel u lipnju 2007. pokazuje kako je cilj tretirati manjinu kao imigrante, a pri tome se ističe da su estonski zakoni o imigrantima i naturalizaciji daleko liberalniji od europskih.⁸⁰ Kao što smo naveli u prethodnom poglavlju, opravdanje se nalazi o povijesno upitnom narativu o "kolonizaciji" Estonije, tj. namjernom pokušaju da se izmjeni etnička struktura zemlje. Miniotaitē (2012: 108) razloge ovakve politike u Estoniji⁸¹ nalazi i u tezi o Rusima kao "petoj koloni, sposobnima uništiti državu iznutra". Još je 1999. 63% Estonaca domaće Ruse smatralo nacionalnom prijetnjom (Ehala: 2008: 3), a petina je priželjkivala njihov odlazak (ibid: 4). Kasekamp (2003: 404) pak iznosi tezu da je strah od "izumiranja nacije" zbog doseljavanja Rusa bio jedan od glavnih poticaja "buđenju" krajem 80-ih, te je definitivno u podlozi snažnog isticanja kontinuiteta s Prvom republikom i naglašavanjem ilegalnosti sovjetske okupacije. Time i promjena stanovništva postaje ilegalna, kao i imigranti (Ehala, 2008: 2). Po takvim viđenjima, postojala je nada da će se Rusi iseliti, a Estonija postati jednonacionalna država (ibid) što se naravno nije dogodilo, ako uzmemo u obzir daleko bolje ekonomske prilike u baltičkim državama u usporedbi s Rusijom, te činjenicu kako je mnogim Rusima Estonija domovina u kojoj su rođeni i odrasli.

Na početku samostalnosti od 430 tisuća ne-Estonaca, jedva 40 tisuća je dobilo državljanstvo. Na referendumu o Ustavu, održanom 28. lipnja 1992., broj stanovnika koji su imali pravo

⁸⁰ Teško je reći je li činjenica da neke zapadnoeuropske zemlje rade slično po pitanju druge ili treće generacije imigranata objašnjenja zašto ovakvi zakoni nisu spriječili ulazak Estonije u Europsku uniju. No ono što se dogodilo u Estoniji više podsjeća na slučaj tzv. "Izbrisanih građana" u susjednoj Sloveniji, samo što je u Estoniji "brisanju" bila podložena daleko veća proporcija stanovništva. Iako su zakoni naizgled slični kriterijima koji se u nekim zapadnoeuropskim zemljama postavljaju pred imigrante, velika je razlika u tome što Rusi nisu "novopridošlice bez papira", nego su im prava naknadno oduzeta nakon više desetljeća prebivanja na teritoriju Estonije.

⁸¹ I Latviji, koja ima istu politiku i još veći udio ruske manjine.

glasa smanjio se na 60% od broja prije nezavisnosti (Tolvaišis, 2011: 111-112). Kao i nakon 1920., ali sa puno većom odlučnošću, nova država počinje provoditi rigidnu jezičnu politiku u kojoj očuvanje i promicanje estonskog jezika ima fundamentalno mjesto. Od izbora 1995. zahtjevi za znanjem estonskog postaju sve tvrdi te je iz godine u godinu sve manje novo-naturaliziranih građana – uglavnom ruska djeca koja imaju pravo na državljanstvo nakon što polože završne testove na kraju osnovne škole (ibid: 127). U dva desetljeća od nezavisnosti nije došlo do nikakvog bitnog pozitivnog pomaka u tretmanu Rusa.

Službena ideologija estonske države je u potpunoj suprotnosti sa činjenicom da su godinu dana prije Brončanih noći Rusi činili 26% stanovništva, a njima treba dodati Ukrajince i Bjeloruske kojih je ukupno 3%, a većina navodi kako im je materinji jezik ruski (Schulze, 2010: 363). Prema popisu stanovništva iz 2010. u samom Tallinnu Estonaca je tada bilo tek 55%,⁸² a Rusi su većina u svim urbanim naseljima na sjeveroistoku zemlje. Tolvaišis (ibid: 107) je u članku o etničkoj politici u Estoniji, situaciju sažeo ocjenom kako u – ionako nacionalističkim državama bivšeg komunističkog bloka – vjerojatno ne postoji niti jedna koja je svoj identitet definirala u toliko eksplicitnim etničko-primordijalističkim terminima, a to za posljedicu ima sveobuhvatnu socijalnu stratifikaciju koja se poklapa sa etničkom pripadnošću. Naime, etnički princip na kojem je zasnovana estonska država, iako po ničemu naizgled poseban u istočnoj i jugoistočnoj Europi, ipak se ističe po tome što ruska manjina nema nikakav priznat manjinski status iz kojeg bi proizlazila makar neka posebna manjinska prava. U pravnom smislu, Rusi nisu uspjeli uspostaviti institucije kulturne autonomije, te stoga ne uživaju kolektivni pravni status. To su uspjeli švedska i finska nacionalna manjina, dok je prema Tolvaišisu (ibid: 111) ostatak stanovništva jednostavno podijeljen u dvije grupe: građane koji su većinom Estonci i ne-građane koji su većinom Rusi. Jedina integracijska politika estonske države jest poticanje manjina da nauče estonski. Međutim, autor procjenjuje kako je politika da se estonski učini jedinim jezikom u javnoj komunikaciji, propala. Rusi i dalje preferiraju medije na ruskom te su sa skepsom dočekali plan da u ruskim gimnazijama jezik podučavanja postane estonski.

⁸² Vidi: Tallinn city government (2011): *Statistical yearbook of Tallinn*, Tallinn. Dostupno na: <http://www.tallinn.ee/est/g2677s56143>

Schulze (2010) je intervjuirajući estonske elite⁸³ pokazala kako proces približavanja Europskoj uniji nije donio nikakvu internalizaciju normi o manjinskim pravima, nego prevladava stav kako je sama činjenica pripadanja Uniji dovoljan dokaz poštivanja svih manjinskih prava, ili se otvoreno priznaje kako je to bilo tek sredstvo za ulazak.⁸⁴ I kod manjinskih pitanja je narativ o sovjetskoj okupaciji ključan kao argument u odbijanju kritika iz Europe, jer "estonska situacija je specifična" (ibid: 376-377). Ovo samo dokazuje koliko je pogrešna perspektiva nekih autora da pristupanje Uniji može riješiti manjinske probleme u njezinim istočnim članicama (Schulze, 2010: 361-362; 364-365). Implementirane su samo reforme koje su bila najnužnije za pristup – dobivanje državljanstva preko braka s državljaninom/kom; dozvola onima koji ne govore jezik da se natječu na izborima; olakšavanje naturalizacije djeci koja su rođena u Estoniji; te olakšavanje jezičnih testova. No i dalje se termin "nacionalna manjina" odnosi samo na one ne-Estonce koji su stekli državljanstvo, a djeca rođena u Estoniji od strane ne-državljana se i dalje tretiraju kao druga generacija imigranata te nemaju pravo na automatsko državljanstvo (ibid: 365). Konačno, Schulze je vjerojatno u pravu kada smatra kako ne treba očekivati da će članstvo u EU donijeti ikakve nove pozitivne pomake u etničkim odnosima – ono samo učvršćuje stavove kako je dosadašnja politika zadovoljavajuća (ibid: 386). Stoga dio elita ruskog porijekla smatra kako je estonska politika otvoreno diskriminatorna i asimilacijska te je ulazak u Uniju 2004. oslobodio prigušene impulse (ibid: 383-384).

Iz gore opisanog statusnog problema proizlaze brojne strukturalne i svakodnevne poteškoće Rusa u sferi obrazovanja, kulture, društva i ekonomije. Prema Włodarskoj (2011: 42), Rusi imaju veće stope nezaposlenosti, lošije poslove i lošiji standard života nego Estonci. Prihodi estonskih Rusa su snažno korelirani sa državljanstvom – oni koji ga nemaju imaju znatno niže

⁸³ Polustrukturirani intervjui na 33 pripadnika političkih elita i civilnog društva koji su aktivno participirali u procesu integracije EU, posebno u onom dijelu koji se odnosi na kreiranje i implementaciju manjinskih prava (369). Za detaljan opis metodologije, vidi Shultze, 2010: 368-373.

⁸⁴ Vidi posebno poglavlja "Factor 1: the Estonian Identity Defenders (EID)", 376-379; te "Factor 3: the Integration Champions (IC)" 381-383.

prihode nego li Rusi koji ga imaju. Doduše, korelacija je posredovana činjenicom kako su oni Rusi sa državljanstvom mahom mlađi, obrazovaniji, te sa boljim znanjem estonskog, što im daje bolje mogućnosti zaposlenja (ibid). Međutim, autorica ne napominje kako niti posjedovanje državljanstva ne ujednačava životne šanse Rusa i Estonaca. Tolvaišis (2011: 112-113) iznosi punu ozbiljnu analizu, navodeći brojna istraživanja koja pokazuju kako su ekonomsko restrukturiranje, privatizacija i zakonske promjene u dva desetljeća nezavisnosti rezultirale velikim nejednakostima koje se poklapaju s etničkom pripadnošću. Tako postoje znatne razlike u stopama nezaposlenosti, strukturi zaposlenosti, (ne)sigurnosti zaposlenja, prihodima, razinama obrazovanosti te šansama da se za iste kvalifikacije dobije isti posao. Ključno – niti posjedovanje estonskog državljanstva, vladanje estonskim jezikom i obrazovanje nisu uspjeli premostiti razliku u nejednakostima i socioekonomski šansama između Estonaca i ne-Estonaca.

Političke posljedice statusnog pitanju su također znatne. U trenutku izbijanja etničke krize 2007. naturalizirani Rusi su činili tek šestinu svih sa pravom glasa (Tolvaišis, 2011: 112). Iako je ovo značajan pomak, to još uvijek znači da je otprilike polovina svih ne-Estonaca isključeno iz biračkog tijela. Ruskih zastupnika u Parlamentu je daleko manje čak i od udjela Rusa s državljanstvom i pravom glasa. Najveći ikad dosegnuti broj Rusa je devet od ukupno 101 zastupnika, ostvaren na izborima 2011. godine. Jednako tako, samo je jedan jedini Rus bio član Vlade – ministar bez portfelja od 2002 do 2003. godine (ibid: 112). Ono što situaciju čini još težom, jest nepostojanje ikakve bitne političke stranke koja bi se konzistentno i učinkovito zalagala za rješavanje svih ovih gorućih problema. Za očekivati je da će u etnički podijeljenom društvu kao što je estonsko, stranke provoditi etničku politiku. Sve stranke koje zastupaju Estonce, a nalaze se na desnom centru ili desnije, to doista i rade. S druge strane, ukupan politički učinak stranaka s ruskim predznakom je u 20 godina Estonske nezavisnosti upravo katastrofalan.

Povijest političke reprezentacije Rusa se sastoji od tri faze. U prvoj su ne-Estonci bili gotovo posve isključeni iz političkog života. Na izborima 1992. je s jedne strane stajala mobilizirana i posve homogenizirana etnička masa Estonaca, dok manjinske stranke uopće nisu sudjelovale. Tolvaišis (2011: 114) ovu činjenicu pripisuje "dezorijentaciji" ruske zajednice u posve novim

okolnostima. U drugoj fazi, koja obuhvaća razdoblje od 1995. do 2003., Rusi su bili zastupljeni preko vlastitih etničkih stranaka. Na pritisak Europske unije je 1995. formirana koalicija "Naš dom je Estonija!", no ista se čak dva puta raspala bez da je išta postigla na političkom planu. Prema autoru (ibid: 114) problem je bio u ruskim zastupnicima koji su pokazali potpuni manjak iskustva i profesionalnosti te su bili nesposobni učinkovito djelovati u procesu donošenja odluka. Primjerice - nisu pokrenuli niti jednu inicijativu ili prijedlog u Parlamentu. Uz to nisu imali nikakve financijske, medijske i ljudske resurse kojima bi izgradili stranačku mrežu, a pokazali su se nesposobnima surađivati među sobom, a kamoli sa estonskom Vladom.

Autor (ibid: 110) iznosi političku teoriju kako ponekad "mainstream" stranka može biti racionalniji izbor za manjinske glasače. U cilju sprečavanja "većeg zla" glasa se za stranku koja nije posve po ukusu manjine, ali ima veće šanse dobiti vlast ili barem utjecaj. Upravo tu, u trećoj fazi, nastupa Estonska stranka centra (Eesti Keskerakond, KE) kao alternativa posve nekompetentnim ruskim etničkim strankama. Rusko biračko tijelo masovno prelazi liberalnoj KE i na izborima 2003. ruske stranke dobivaju zanemariv postotak. Čak niti na izborima 2007., kada se u kampanji prvi puta polemizira o namjeri izmještanja Brončanog vojnika, ruske stranke ne prelaze prag,⁸⁵ a nakon Brončanih noći, KE podržava 74% svih ne-Estonaca i samo 7% Estonaca (ibid: 116). Ali nacionalistička dinamika estonske politike ovako Ruse vraća ne početak, jer Estonska stranka centra u očima estonskih birača postaje "ruska" etnička stranka i stalna meta estonskih desnih i centrističkih stranaka,⁸⁶ koje ju u kampanji za izbore

⁸⁵ "Ustavna stranka" i "Ruska stranka u Estoniji" su zajedno dobile 1,2% glasova (ibid: 116).

⁸⁶ Tolvaišis (2011) daje detaljan prikaz odnosa svih stranaka prema manjinama, posebno Rusima. U zadnjih 15 godina četiri stranke dominiraju estonskom scenom: već spomenuta liberalna lijevo-centristička KE; potom najjača Reformska stranka, po orijentaciji nacionalistički desni centar (Reformierakond – RE); zatim njezin česti partner, izrazito nacionalistička Unija Pro Patria i Res Publica (IRL); te na kraju socijaldemokratska Sotsiaaldemokraatlik Erakond (SDE), koja je po manjinskoj politici gotovo identična drugim dvjema estonskim etnocentričnim strankama. Tolvaišis (2011) daje detaljan prikaz odnosa svih stranaka prema manjinama, posebno Rusima.

2011. optužuju za korumpirane veze s Putinovom "Ujedinjenom Rusijom", čime ona postaje potpuno izolirana na političkoj sceni, a 80% svih njezinih glasača na tim izborima su Rusi.

Zbog ovakvog bezizlaznog položaja, postoji znatna politička apatija među ruskim stanovništvom. Podaci iz 2006., pokazuju da Rusi vjeruju KE, ali niti jednoj drugoj demokratskoj instituciji u Estoniji. Stoga je njihova izlaznost redovito manja nego u Estonaca. Na izborima 2007., uoči Brončanih noći, izlaznost u ruskim četvrtima Tallinna bila za oko 10-15 postotnih bodova (tj. 25%) manja nego u estonskim (ibid: 117). Istraživanja javnog mnijenja provedena u Estoniji 2001. i 2004. pokazala su kako Rusi manje vjeruju političkim strankama i parlamentu nego li Estonci.⁸⁷

No niti KE nikada nije kreirala posvemašnji program reformi koji bi se bavio manjinskim pitanjima, pa je sama percepcija ove stranke kao "ruske" u dobroj mjeri promašena. Ona je "ruska" samo u toliko što ruski glasači masovno glasaju za nju, pošto se ipak pokazala daleko sposobnijom od ijedne postojeće ruske etničke stranke. Vodstvo KE se u velikoj mjeri sastoji od etničkih Estonaca građansko-liberalnog usmjerenja. Iako joj je na izborima 2007, glas dalo 74% svih ne-Estonaca i 7% Estonaca, Rusi čine samo malen broj zastupnika izabranih u Parlament na listi KE (ibid: 122). Općenito je stav KE prema nekim najvažnijim manjinskim pitanjima, poput jezika i obrazovanja na istome, u skladu s politikom većinske nacionalističke desnice. Uz to, stranka nikada nije niti uzela u razmatranje socio-ekonomski aspekt nejednakosti (ibid: 129). Promocija manjinskih politika od strane KE je ovisila isključivo o pritisku nekih ruskih članova i aktivista na vodstvo stranke. Ali i tamo gdje imaju apsolutnu većinu, ruski zastupnici KE pokazuju potpunu nesposobnost ili nevoljkost da se odupru pojedinim estonskim nacionalističkim politikama na lokalnoj razini (ibid: 123-124).

Za razliku od nje, desnica u obliku Reformske stranke (RE) i Unije Pro Patria i Res Publica (IRL) ima jasan i radikalni stav po pitanju etničkih odnosa, bez spremnosti na popuštanje po pitanju jezika i državljanstva. Socijaldemokrati (SDE) su također u svakoj prilici slijedili ovu

⁸⁷ U 2004. je čak 81% Rusa odgovorilo kako ne vjeruje političkim strankama, a 60% parlamentu. No niti među Estoncima nepovjerenje nije bitno niže (70 i 56 posto). Auers i Kasekamp (2009 : 245).

politiku. Temelji te politike su postavljeni još u vrijeme prve Vlade Marta Laara (1992-1994). Punih 15 godina nakon početka potpune službene dominacije estonskog jezika, Vlada koju će sastaviti prije spomenute RE, IRL i SDE, 5 od 12 svojih političkih mjera posvećuje promociji i učenju estonskog jezika (ibid: 119). Etničkim skupinama koje imaju status priznate nacionalne manjine je povećano financiranje za kulturne i jezične institucije, a pošto Rusi nemaju taj status, nisu dobili ništa (ibid: 123). Prema Kasekampovoj (2003: 401) definiciji, ključna obilježja estonske ekstremne desnice su ksenofobija, nacionalizam, naglašavanje međugrupnih granica, populizam, ambivalentnost prema demokratskim vrijednostima i potpora snažnoj državi koja će održavati javni red i mir. No posve je promašena opća teza autora kako je – za razliku od Zapada – estonska radikalna desnica slaba (Kasekamp, 2003; Auers i Kasekamp, 2009). Primjerice, u radikalno desne stranke ubrajaju samo one koje su otvoreno koketirale s nacizmom, terorizmom i pokušajima puča te dobivale oko 5% glasova (Kasekamp, 2003: 404-406; Auers i Kasekamp, 2009: 247). No kao što je pokazao Tolvaišis, RE, SDE, a posebno IRL imaju stavove identične desnim anti-imigrantskim strankama diljem Europe, no autor takve stranke na Zapadu nazivaju radikalnom desnicom (Kasekamp, 2003: 412), a njihove estonske pandane "nacionalnim konzervativcima (Kasekamp, 2003: 404, 410-411)". Sve to unatoč tome što IRL u svom članstvu ima i skinhedse (Auers i Kasekamp, 2009: 246), a nacionalistička, anti-imigrantska i autoritarna mišljenja su česta u javnom diskursu "mainstream" stranaka (Kasekamp, 2003: 411). Zapravo je realnost kako je opća prihvaćenost radikalno desne retorike rezultirala potpunom nepotrežnošću ikakve desnije stranke na političkom spektru. Sami autori priznaju da je politički sustav u komparaciji s drugim zemljama naginje izrazito desno; politička moć leži u mladoj urbanoj estonskoj desnici; a nacionalizama i neprijateljstvo prema etničkim i seksualnim manjinama su ukorijenjeni u dominantnim strankama te javnosti (Kasekamp: 2003: 411-412; Auers i Kasekamp, 2009: 252). Čini se da je i ovdje ulazak u EU samo pogoršao retoriku, jer više ne postoje ozbiljna ograničenja od strane vanjskih faktora (Auers i Kasekamp, 2009: 252).

Sve ovo izaziva veliko nezadovoljstvo Rusije, koja se proglasila zaštitnikom ruskih manjina u državama nastalima raspadom SSSR-a, pa je u Estoniji položaj manjine postao još jedna prijeporna točka, nažalost neodvojiv od političkih i povijesnih nadmetanja. Primjenjivani su vojni i ekonomski pritisci, propagandne kampanje i lobiranja kod europskih i međunarodnih

institucija, sve sa vrlo upitnim učinkom. Primjerice, Soltsov (2007: 105) u službenom časopisu ruskog Ministarstva vanjskih poslova hladnokrvno iznosi tezu kako su "Estonija, Latvija i Litva sada podijeljene u višu i nižu rasu, vrlo sukladno nacističkim običajima", što naravno samo potvrđuje njihovu nacističku narav i opravdava sovjetsku okupaciju. Schulze u nizu primjera pokazuje da svaka ruska reakcija izaziva još tvrđe stavove među estonskim etničkim elitama (Schulze, 2010: 366). Dodatno, Rusija omogućuje Rusima u susjedstvu da uzmu njezino državljanstvo, što potom dio estonskih Rusa bez državljanstva i čini, a ovo dodatno potiče diskurs o njihovoj nelojalnosti i potrebi da se Estoniju "dekolonizira" (ibid: 367).

Podaci jasno pokazuju da su Rusi iz godine u godinu svjesniji svog lošeg položaja. Prema istraživanjima estonskog Ministarstva kulture, ne-estonski ispitanici svoje ekonomske šanse procjenjuju lošije od estonskih ispitanika, a razlika između dvije grupe se kontinuirano povećava. U 2010. je čak 91% govornika ruskog smatralo kako Estonci imaju bolje šanse i više prihode; 80% kako imaju bolje mogućnosti za obrazovanje djece; 93% da imaju bolje šanse za bavljenje politikom; 95% kako imaju veću šansu postati dužnosnici u centralnim ili lokalnim institucijama vlasti (Tolvaišis, 2007: 113). Dobewall i Strack (2011: 214) napominju kako Estonija među svih 25 tadašnjih članica EU ima najveći raskol između životnog zadovoljstva većinske i manjinske grupe, što je izravno povezano s osjećajem diskriminacije, koju Rusi percipiraju češće nego manjine u ostalim državama članicama. Ovo pokazuje kako ruska zajednica ima kolektivnu svijest o nejednakim mogućnostima u gospodarskom, društvenom i političkom životu, tržištu rada, nepriznatosti ruskog jezika, te dostupnosti i kvalitete obrazovanja na ruskom (Tolvaišis, 2011: 114).

Zbog gore navedenog je nužno razmotriti tvrdnju Aleksandra Astrova, koji smatra kako je pobuna povodom uklanjanja Brončanog vojnika simboličan protest protiv sveukupne marginalizacije Rusa u estonskom javnom prostoru (Astrov, 2007., prema Tolvaišis, 113). Međutim, niz istraživanja pokazuju kako političku kulturu Rusa u Estoniji obilježava vrlo niska sklonost protestima i spremnost povijanju autoritetima na vlasti (Tolvaišis: 126). Nadalje, autor ističe kako su uobičajeni obrasci političke mobilizacije Rusa uvijek težili ka građanskoj političkoj participaciji, a ne konfrontaciji s većinom. Kao dokaze uzima rezultate

referenduma o neovisnosti, veliki broj Rusa koji se pokušavao naturalizirati u 90-tima, te sociološka istraživanja koja pokazuju kako su Rusi otvoreni građanskom modelu i integraciji, te da nikada nisu osporili Estoncima pravo na državu. Ehala (2008) također pobija tvrdnju o neintegriranosti Rusa te ističe kako je proces bio iznimno brz, posebno ako se uzmu u obzir sve teškoće na koje je zajednica naišla. Za njega je teza o neintegriranosti jedna od najraširenijih promašenih analiza Brončane noći (ibid: 1). Navodi kako je 1993. 59% Rusa sebe smatralo predstavnicima "sovjetske kulture", a 92% je navodilo da im je identitet ruski. Zbog etnocentrične politike dolazi do "privatizacije" ruskog identiteta, tj. njegovog povlačenja iz javne sfere, pri čemu nema niti prihvatanja, ali ni osporavanja estonskog dominantnog identiteta (ibid: 2). U ovoj fazi, povijest, tj. kolektivno sjećanje igra skromnu ulogu u ruskom identitetu (ibid: 3) – za razliku od estonskog koji se posve temelji na oživljavanju nacionalnih narativa. U međuvremenu, Estonci shvaćaju kako ruska manjina neće otići, pa krajem 90-tih dolazi do većinskog stava kako je njihova integracija nužna, makar iz pragmatičnih razloga. Sve pozitivniji stavovi Estonaca koje autor citira su se odrazili i na stav Rusa. Tako 2/3 tvrdi kako želi imati bliskije odnose s Estoncima, a dok je 1990. samo 30% smatralo znanje estonskog potrebnim, 1995. brojka raste na 82%. Brojka onih koji su fluentni na estonskom se udvostručila na 29%, a broj onih koji su smatrali kako im je znanje "zadovoljavajuće" porasla sa 43% 1993. na 67% 1999. Također je porastao broj onih koji žele državljanstvo – sa 48 na 71 posto, a 29% ga je i dobilo. Opravdano ili ne, drugu polovinu 90-ih autor naziva "medenim mjesecom za integraciju" (ibid: 3). Ključni problem dakle nije neintegriranost, nego što unatoč nastojanjima velike većine Rusa integraciji, konzervativna politika estonske države ne uzvraća jednakom mjerom (ibid: 7).

Dvije godine prije etničkih nereda, Fein (2005: 333) je ocrtala stavove estonskih Rusa prema Estoncima⁸⁸ i zaključila kako su oni – unatoč osjećaju diskriminacije koju percipiraju – znatno pozitivniji nego li stavovi Estonaca prema estonskim Rusima. Još važnije, zaključuje kako je ruska zajednica razvila zaseban identitet. Ključ tog identiteta se nalazi u samopercepciji vlastite grupe kao one koja je asimilirala pozitivne estonske osobine; zadržala

⁸⁸ Služeći se sa 34 polustrukturirana intervjua, fokus grupama i desetomjesečnim etnografskim promatranjem (ibid: 333, 335). Naglasak je bio na percepciji vlastite i druge grupe te usmenoj povijesti Rusa u Estoniji.

ruske pozitivne osobine; a izgubila "necivilizirane" osobine Rusa u Rusiji. Ukratko, ispitanici se smatraju "kulturno superiornijima" od Rusa u Rusiji, a Estonce ne doživljavaju kao negativne "Druge", nego ističu one osobine koje bi trebalo preuzeti, kao i one koje su manje privlačne (ibid). Nasuprot ovim osjećajima, autorica tvrdi kako su domaći Rusi za Estonce i dalje često simbol nazadnosti komunističkog društva (ibid: 335). Riječi kojima Rusi opisuju pozitivne aspekte estonske kulture podsjećaju na kompilaciju uobičajenih stereotipa o protestantima / sjevernjacima - "red", "razum", "oprez", "smirenost" (ibid: 339), "urednost" na ulicama i u odijevanju, "pristojnost", odsustvo "deranja i podizanja glasa" (ibid: 340). Negativne osobine su – naravno – prevelika "hladnoća" i suzdržanost u komunikaciji, a ispitanici smatraju kako su Rusi u Estoniji održali upravo zlatnu sredinu između hladnih Estonaca, i Rusa u Rusiji koji su "preotvoreni, preemocionalni i preglasni" (ibid: 338). Za mnoge je sama činjenica da su iskusili tu kulturu navodno bila motiv da ostanu te se više nisu mogli smatrati jednakima Rusima u Rusiji. Percepcija Estonije kao zemlje razotkriva drugi razlog zašto većina Rusa unatoč svemu ostaje u zemlji, pa tako gotovo svi ispitanici ističu da je i za vrijeme sovjetskog perioda Estonija bila gotovo pa Zapad⁸⁹ te su im mnogi sunarodnjaci zavidjeli što žive tamo (ibid: 366). Treći razlog zasebnog identiteta je u percepciji odbačenosti i nepripadanja današnjoj Rusiji, što posebno pogađa one kojima je ruski identitet bitan. Suprotno estonskim nacionalističkim narativima, ispitanici se prisjećaju diskriminacije koju su doživljavali služeći vojni rok u SSSR-u – jer su s Baltika i "nisu pravi Rusi" – te neugodnih iskustava prilikom posjeta nezavisnoj Rusiji "gdje nas ne bi prihvatili" i "nazivaju nas Estoncima" (ibid: 342).

Zaključno, iako ne smijemo zanemariti mogućnost da je Brončana noć između ostalog, bila vaninstitucionalni oblik političke participacije grupe koja nema gotovo nikakve relevantne institucionalne kanale, osim strateškog glasanja za KE – niska sklonost Rusa otporu, protestima i političkoj participacije te njihova nastojanja da ostanu u Estoniji podupiru tezu o iznimnosti protesta koji se dogodio 2007. i koji je zbog toga toliko zanimljiv.

⁸⁹ Tako ističu da je Tallinn je uvijek bio zapadni grad, čak i u vrijeme SSSR-a. "...samo njegov izgled i arhitektura. Apsolutno nije ruski ni sovjetski ... Kad god su htjeli snimati kadrove Francuske snimali su ih u Tallinnu" ... "Ruski Pariz". (ibid: 336).

4.4 Brončane noći

4.4.1 Brončani vojnik i neznani SS-ovci – simboli sukobljenih narativa

Po uspostavi sovjetske vlasti, po cijeloj istočnoj Europi nicali su spomenici u realističnom stilu, portretirajući moćan simbol neznalog ili palog vojnika. Dominantno obilježje im je naglašena grandioznost i trijumfalni, herojski stil. Kao i ostatak mitologije Velikog domovinskog rata, stvoreni su od specifičnog staljinističkog spoja realnog socijalizma, ruskog nacionalizma i ruske imperijalne tradicije (Kattago, 2009: 157). Najkontroverzniji od svih, Brončani vojnik, izgleda prilično skromno i ukusno. Prilično jednostavan, prikazuje stojeću mišićavu figuru vojnika Crvene armije. Pognute glave i sa kacigom u ruci ostavlja više melankoličan, nego pobjednički dojam (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 433).

Još 1946. podignut je u samom središtu Tallinna obični drveni obelisk sa crvenom zvijezdom – privremeni spomenik "osloboditeljima" – "okupatorima". Uoči dana pobjede, u svibnju iste godine, dvije estonske tinejdžerice, stare 14 i 15 godina, digle su ga u zrak. Obje su uhićene i deportirane u gulag, da bi 1998. postale prve žene koje su dobile visoko estonsko vojno odličje. Poslije su tvrdile da je motiv bio bijes zbog uništavanja estonskih nacionalnih spomenika. Jedna od njih je godinu prije Brončanih noći izjavila da bi to učinila opet (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 433). Na treću obljetnicu ulaska Crvene armije u Tallinn, 22. rujna 1947. otkrivena je završna verzija spomenika – "Spomenik osloboditeljima Tallinna". Rusi će uvijek podsjećati Estonce, kako je spomenik kreirao Estonac Enn Roos, pod supervizijom estonskog arhitekta Arnolda Allasa (Włodarska, 2011: 42), a kao model za vojnika je također poslužio Estonac (Wertsch, 2008: 135). Za Ruse je od milja postao "Aljoša", a za dobronamjernije Estonce "Brončani vojnik" (Kattago, 2009: 150), dok su ga oni ogorčeniji privatno zvali "Neznani silovatelj" (Wertsch, 2008: 135). Spomenik je okružen malim parkom u kojemu je navodno pokopano 13 vojnika Crvene armije čija su imena urezana na memorijalnu ploču kraj spomenika (Kattago, 2008: 158).⁹⁰ Vječni plamen dodan

⁹⁰ Prilikom premještanja spomenika i ekshumacije groblja, nađeno je samo 11 muških i jedno žensko tijelo (ibid).

je 1964., a važnost spomenika kao mjesta ritualizirane komemoracije rasla je zajedno sa kultom Velikog domovinskog rata (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 433).

Nakon neovisnosti Estonije, važnost spomenika za veliku rusku manjinu porasla je više nego ikada. Zajedno sa proslavama koje su se organizirale kraj njega, postaje moćan simbol nacionalnog identiteta (Dobewall i Strack, 2011: 213). Pogotovo obzirom na činjenicu da su Rusi od politički dominantne grupe postali diskriminirana manjina. Estonci su postupali oprezno, iako im je spomenik bio trn u oku. Nije se mogla zanemariti njegova važnost za trećinu stanovništva, kao ni vrlo uočljiva prisutnost velikog susjeda, čije su postrojbe napustile zemlju tek 1994. (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 433). Svugdje u istočnoj Europi su nove nacionalne elite imale problem kako integrirati sovjetske spomenike u "novi nacionalni pejzaž sjećanja" (Zhurzhenko, 2007: 9). Prema dostupnim podacima, čini se kako su u prvih 15 godina estonske elite taj problem riješile vrlo elegantno i pragmatično. Uklonjeni su samo spomenici komunističkim ličnostima, ali ne i Crvenoj armiji (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 431). Rasprava je počela već 1993. ali promjene su izvršene tek 1995., nakon odlaska posljednjih ruskih postrojbi iz zemlje (ibid: 433). Odlučeno je da će se vječni plamen ugasiti, a spomenik ostaviti na istom mjestu, ali sa drugačijim simboličkim značenjem. Posve razumljivo, uklonjen je sovjetski natpis "Vječna čast palim herojima, koji su pali za oslobođenje i suverenost naše zemlje" (Kattago, 2009: 159). Novi natpis glasio je jednostavno "Za ubijene u Drugom svjetskom ratu", upisan na estonskom i ruskom jeziku. Tom jednostavnom promjenom spomenik je ušao u rang novijih zapadnoeuropskih spomenika u kojima se žrtve (neovisno o nacionalnosti i ideologiji) komemoriraju zajedno, a sa herojstva i pobjede fokus se pomiče na tragediju ljudskih gubitaka.⁹¹ Rusi su se i dalje svakog 9. svibnja okupljali oko spomenika, a to se toleriralo (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 433). Kako je od ovog pomirljivog razvoja događaja spomenik postao najužarenija točka u etničkim odnosima zemlje?

⁹¹ Vidi raspravu u Kattago, 2009: 156-158, gdje daje primjer spomenika Vijetnamskom ratu i Neue Wache u Berlinu. Iako i takva reprezentacija može biti kontroverzna, što je Neue Wache i dokazao, u Estoniji ova mala intervencija u spomenik nije izazvala nikakvu reakciju Rusa.

Sudbina Brončanog vojnika je posve neodvojiva od pokušaja određenih skupina estonske desnice da komemoriraju "borce pale za slobodu",⁹² što literatura uvjerljivo demonstrira.⁹³ Veterani estonskih postrojbi koje su se borile pod Nijemcima 2002. godine podižu kontroverzni spomenik u gradu Pärnuu. Prikazivao je vojnika u njemačkoj Waffen SS uniformi sa strojnicom usmjerenom prema istoku. Iako nisu prikazane oznake, tj. slova "SS", postojala je velika sličnost sa njemačkim mobilizacijskim posterima (BBC, 24. srpnja 2002). Posebno je zanimljiv bio natpis, pošto demonstrira narativ specifičan za određene grupe desnice i veterana: "Za sve estonske vojnike koji su pali u Drugom oslobodilačkom ratu i za slobodnu Europu 1940-1945" (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 431). No u Pärnuu veterani doživljavaju prvi neuspjeh. Premijer Siim Kallas iz Reformske stranke (RK) je izjavio kako je spomenik štetan za imidž zemlje i može ugroziti ulazak u EU i NATO. Gradsko vijeće također osuđuje spomenik, te ga uklanja prije svečanog otkrivanja. Vijeće obećava da će ga ponovno postaviti kada se naprave "nužne izmjene", kako bi se komemoriralo one koji su se borili za estonsku nezavisnost (BBC, 24. srpnja 2002). Poslije je postavljena samo tabla sa novim i manje kontroverznim tekstom (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 431). Ovdje se pojavljuje obrazac da se zahtjevi veterana potiskuju "višim nacionalnim interesima", u ovom slučaju imidžu države.⁹⁴ Pri tome se ili namjerno, ili slučajno, zaboravlja kako je politika sjećanja promicana nakon neovisnosti uspostavila društvenu klimu gdje zahtjevi veterana imaju legitimitet. U nedostatku ikakve ozbiljne rasprave o kolaboraciji, naravno da nije bilo nikakvog pokušaja pronalaska politike koja bi utvrdila i kaznila one koje su sudjelovali u zločinima, a istovremeno pronašla manje kontroverzan način komemoracije desetaka tisuća onih koji su samo pokušavali spriječiti novu okupaciju. Kao što objašnjava Kasekamp (2003:

⁹² Naziv koji su veterani počeli koristiti tijekom 90-tih, tražeći priznanje vlastitog potisnutog sjećanja (Bruggemann i Kasekamp, 2008: 431).

⁹³ Poveznice najbolje pokazuju Brüggemann i Kasekamp (2008), Aleksandar Astrov (2010) i Martin Ehala (2008).

⁹⁴ Ovo nije nimalo uvjerilo veterane. Glavni inicijator je za Reuters izjavio "Naravno da nas Europljani neće razumjeti. Ovo smo napravili za naše vojnike, a ne za Brussels" (BBC, 24. srpnja 2002).

402), veterani se u estonskom društvu generalno ne smatraju "zločincima", nego u najgoru ruku "iskrenim, ali krivo upućenim patriotima", te nisu nimalo diskreditirani zbog suradnje s nacističkom Njemačkom. Desetljetna sovjetska propaganda koja je često izjednačavala sve protivnike sa "fašistima", ili čak nazivala Estoniju "fašističkom" nacijom – što današnja Rusija opetovano ponavlja (ibid) – samo pomaže konsolidaciji većine javnosti iza zahtjeva veterana.

Nije stoga iznenađujuće da udruge veterana i simpatizeri nisu odustajali, pa je dvije godine kasnije "Udruga boraca protiv sovjetske agresije" u Lihuli postavila novi spomenik. Ovdje su imali punu potporu predsjednika Gradskog vijeća.⁹⁵ Spomenik je imao isti reljef vojnika u njemačkoj uniformi, ali sa manje spornim tekstom: "Za Estonce koji su se borili protiv boljševizma 1940-1945 i za obnovu estonske neovisnosti". Otkrivanje je privuklo par tisuća veterana i uzvanika. Državni dužnosnici su pozvani, ali nisu došli (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 431). Otkrivanje je privuklo i ruske TV postaje, koje su uvijek spremne ukazati na veličanje kolaboracije na Baltiku. Reakcije na zapadu su bile osuđujuće.⁹⁶ Ovaj put je ironija htjela da premijer Juhan Parts, iz Unije Pro Patrie i Res Publice (IRL), naj-nacionalističkije estonske parlamentarne stranke, bude taj koji će osuditi spomenik. Izjavio da poštuje borce za neovisnost, ali da se tu radi o provokaciji koja nije u skladu sa stvarnom poviješću (ibid: 432). Manje od dva tjedna nakon otkrivanja, spomenik je uklonjen pod okriljem noći, 2. rujna 2004. Pri tome je skupina mladih zasipala policiju kamenjem dok je ona štitila dizalicu, što je bio do tada nezabilježen nasilni incident u društvu (ibid: 425). Uklanjanje izaziva pravu krizu na razini šireg društva. Prema Auersu i Kasekamp (2009: 248), problem je što se stvorila percepcija kako je "Vlada po prvi puta upotrijebila silu protiv vlastitih patriotski orijentiranih građana". Dodatno je bijes izazvala činjenica kako je spomenik uklonjen potajno usred noći, bez ikakve javne rasprave. Za Astrova (2010: 12) je ovo samo nastavak općenito "tehnokratske" politike estonske vlade, koja ne razmišlja o posljedicama svojih poteza. Premijer je uklanjanje ponovno objasnio "potrebama nacionalne sigurnosti", što je značilo

⁹⁵ Radikalnog desničara osuđenog zbog planiranja državnog udara 1996. (vidi u Kasekamp, 2003).

⁹⁶ Primjerice, BBC News (24. kolovoz 2004.) je imao naslov: "Estonija otkrila nacistički ratni spomenik".

izbjegavanje osuda izvana, posebno onih u američkom kongresu (ibid: 13; Brüggemann i Kasekamp, 2008: 432). To je samo dodatno razbjesnilo javnost, čak i onu koja sam spomenik nije odobravalala. Ukazivalo se na potpunu ilegalnost uklanjanja spomenika, jer nikakav zakon koji bi to zahtijevao ne postoji. U radikalnijim krugovima se kao namjerno provociranje javnosti, pojavljuje fraza "komuniste u pećnicu". Tražilo se uklanjanje svih javnih dužnosnika koji su ikada pripadali komunističkoj partiji (Astrov, 2010: 13). Na mjestu uklonjenog spomenika su paljene svijeće, polagani vijenci i organizirani rock-koncerti. Nesposobnost premijera da uvjerljivo opravda svoju odluku stajala ga je pada popularnosti koji je sedam mjeseci kasnije urodio padom Vlade (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 432). Prema istraživanju iz prosinca 2004, ispitanici su najvažnijim prošlogodišnjim događajima smatrali ulazak zemlje u EU i NATO 2004 te uklanjanja spomenika. Ehala (2008: 5) citirajući ovo istraživanje ujedno smatra da su sva tri događaja bitna za razumijevanje konteksta Brončane noći. Sudbina spomenika je nekoliko mjeseci držana u tajnosti, što vodi tužbama protiv Vlade, koja godinu dana kasnije spomenik o svom trošku vraća vlasnicima, ali kako bi ga postavili u privatni muzej u Lagedi (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 432). Kako kaže Ehala (2008: 9) – država je naredila privatizaciju sjećanja.

Brončani vojnik je postao kolateralna žrtva kontroverze u Lihuli. Odmah po uklanjanju spomenika, nekoliko spomenika Crvenoj armiji je zasuto crvenom bojom ili išarano grafitima, a među njima i Brončani vojnik. U medijskim komentarima se naglašavalo da preko stotinu spomenika okupatorskoj i totalitarnoj sili nederuuto stoji u Estoniji već godinama, za razliku od spomenika prvoj neovisnosti koje su Sovjeti 1940. (kao i Vlada u Lihuli) uništili pod okriljem noći (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 432; Ehala, 2008: 6). Godinama su nacionalističke skupine uzalud tražile uklanjanje najprominentnijeg spomenika Crvenoj armiji u centru Tallinna, a sada će tijekom događaja konačno dovesti do toga.

Kao što je već opisano, Putinov dolazak na vlast je izrazito pogoršao odnose sa susjedima kada je u pitanju politika sjećanja. Obzirom da se incident i rasprava oko Lihule događala cijelu drugu polovicu 2004., Putinov poziv na veličanstvenu proslavu 60. obljetnice "pobjede u Velikom domovinskom ratu" je došao u najgorem mogućem trenutku. Cijelo proljeće 2005. u medijima i javnosti je trajala užarena rasprava trebaju li pozvani estonski, latvijski i litavski

predsjednici otići na proslavu, a povlačene su direktne paralele s Lihulom. Estonski i litavski predsjednici odlučuju da neće otići (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 433-434). Nakon podizanje spomenika SS-ovcima, ova odluka samo dodatno pojačava "konflikt sjećanja" između Estonije i Moskve, ali nimalo ne umiruje unutarnju situaciju gdje traje mobilizacija radikalnih snaga u estonskom društvu. U travnju 2005. radikali osnivaju "Estonski nacionalistički pokret", koji u otvorenom pismu traži promptno uklanjanje Brončanog vojnika, ali izražava sumnju hoće li Vlada "kontrolirana od Washingtona, Brüssela, Tel Aviva i Moskve" moći poduzeti takav korak (Astrov 2010: 13). Sa ruske pak strane, političar Dimitri Klenski u televizijskom intervju izjavljuje kako mala bomba kraj Brončanog vojnika bila odlična prilika za mobilizaciju ruske manjine (Ehala: 2008: 6). Doista, sama percepcija ugroženosti spomenika zbog prijetnji uklanjanjem i vandalizmom je samo dodatno osnažila njegovo ključno mjesto u identitetu estonskih Rusa (ibid).

Iako predsjednik nije otišao u Moskvu, Estoniju, kao ni svih prijašnjih godina nije mimoišla proslava Dana pobjede. Uobičajeno se održala pred Brončanim vojnikom, u prisutnosti brojnih Rusa, ali ključna je razlika kako su je 2005. estonski mediji popratili kao nikada do tada (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 434). Tako je simbolička veza između nesretnog vojnika i ostalih vrućih mnematskih tema zacementirana. Uklanjanje spomenika u Lihuli te istovremeno postojanje Brončanog vojnika i proslava kraj njega su bili najgora moguća uvreda za nacionalistički narativ, koji se i u nezavisnoj državi osjeća ugroženo i potisnuto.

U svibnju 2006. lider IRL-a izjavljuje da "ako se Rusi ponovno okupe oko spomenika 9. svibnja, to će biti 'ismijavanje estonske države'" (Astrov, 2009: 72-73). Ključno je znati kako je IRL sada u oporbi, a RK i dalje na vlasti. Prema Astrovu (2010: 14), sukobu je znatno pridonijela izjava premijera Andrusa Ansipa (RK) kako neće razgovarati sa "marginalnim grupama", niti dozvoliti da "arbitrarne samoorganizirane zajednice" kontroliraju dio estonskog teritorija oko spomenika. Ovo se jednako odnosilo na estonske nacionaliste i Ruse. Iste godine je Ansip izjavio kako su vojnici pokopani kraj spomenika "pljačkaši i pijanice"

(Auers i Kasekamp, 2009: 252).⁹⁷ Ovo je samo jedan u nizu dokaza kako vlast nije shvaćala s koliko potencijalno zapaljivom situacijom ima posla. Naravno, ruska proslava pred Brončanim vojnikom je 2006. bila još veća, a radikalne snage odlučne u namjeri eskalacije. Pripadnik "Estonskog nacionalnog pokreta" Jüri Böhm je poslije priznao (Ehala, 2008: 6) kako je na umu imao savršeno režirani incident, kada se noseći estonsku zastavu i transparent na kojem osuđuje sovjetsku okupaciju, ušetao u rusku masu pred spomenikom. Zastava mu je istrgnuta, a njega je policija privela "radi vlastite sigurnosti". Istovremeno su u ruskoj masi bili prisutne sovjetske zastave. Činjenica da je estonska zastava problem, a sovjetska ne, izazvala je strašan bijes u medijima.⁹⁸ Spomenik su između ostalih organizirano posjetili i cijeli razredi iz ruskih manjinskih škola diljem Estonije, što unosi strah da se sovjetska propaganda prenosi i na nove generacije Rusa (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 435). Još jedan (do tada) marginalni desničar Jüri Liim objavljuje kako da će spomenik biti dignut u zrak, ukoliko tamo bude stajao i iduće godine. Spomenik je ponovno vandaliziran crvenom bojom, a Madisson predvodi demonstracije ispred njega. Uskoro kraj spomenika dolazi do prvih fizičkih sukoba između estonskih i ruskih grupa, što je bilo do tada neviđeno na etnički mirnom Baltiku. Policija je spomenik morala čuvati cijelo ljeto 2006., a skupina mlađih pripadnika ruske manjine u međuvremenu osniva udugu "Nochnoi Dozor"⁹⁹ ("Noćna straža"), koja si uzima u zadatak čuvanje spomenika, a u ime antifašizma apeliraju i na Europsku komisiju (ibid: 434). Nakon što se policija maknula i spomenik ponovno postao otvoren za javnost, pripadnici ruske manjine, ali i veterani i cijele obitelji iz Rusije svakodnevno posjećuju spomenik, te polažu cvijeće i svijeće (Kattago, 2009: 159). Spomenik

⁹⁷ Radi se o mitu, prisutnom u dijelu estonske javnosti, kako tijela pripadaju vojnicima koje je zbog pljačke streljala sama Crvena armija, jer "nije bilo nikavih vojnih akcija u blizini Tallinna 1944" (ibid).

⁹⁸ Wertsch (2008: 134) ukazuje kako su pri proslavama često znali biti prisutne ne samo sovjetske zastave, nego i Staljinovi portreti.

⁹⁹ Ime je navodno preuzeto iz popularnog ruskog romana o vampirima i borbi protiv sila tame (Bruggemann i Kasekamp, 2008: 434).

time postaje ritualno mjesto okupljanja i iskazivanja nacionalnog identiteta čak i mimo 9. svibnja.

Gradska uprava Tallinna organizira serije okruglih stolova koje ne uspijevaju pomiriti semantički razdor sadržan u pojmovima "okupatori" i "osloboditelji" (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 434). Iz istog razloga ne uspijevaju niti prijedlozi da se značenje spomenika proširi kako bi bio "inkluzivniji", kao ni ideja da se spomenik "estonificira" (ibid: 435).¹⁰⁰ Premijer Ansip obećava kako će do idućeg svibnja problem biti riješen. Sudbina spomenika je sada u rukama političara. Ansipu i Reformskoj stranci (RE) je za održanje na vlasti nužan najveći koalicijski partner – centrističko-liberalni Keskerakond (KE), koji ujedno kontrolira i gradsko vijeće Tallinna pod čijom je jurisdikcijom spomenik. No premijer u ovom pitanju može računati na potporu nacionalističke opozicije te se pripremaju zakonski prijedlozi koji će Vladi dati ovlasti za uklanjanje spomenika (ibid). No prijedlozi su vrlo problematični i jedino je ideja da se vojnici Crvene armije podno spomenika ekshumiraju i pokopaju na prikladnije mjesto prošla bez otpora (Astrov, 2009: 74). Ovo je omogućeno tzv. "Zakonom o zaštiti ratnih groblja", a ni to ne bi prošlo da su jedina dvojica Rusa u parlamentarnom izaslanstvu RE odlučili glasati protiv. No oni se nisu niti pojavili na kontroverznoj sjednici (Tolvaišis, 2011: 123). Prijedlog da se problem riješi zabranom nacističkih i sovjetskih simbola pada, jer Vlada nije sposobna pravno objasniti zašto su upravo ti simboli problematični.¹⁰¹ Treći prijedlog – zakon koji bi stvorio podlogu za "uklanjanje zabranjenih građevina" nailazi na otpor KE, no nacionalistička opozicija traži da se spomenik proglasi "zabranjenom građevinom" te točno utvrdi datum uklanjanja.¹⁰² Zakon nailazi na kritike

¹⁰⁰ Postojala je umjerena struja Estonaca koja je ukazivala kako su tvorci i model za spomenik bili estonske pripadnosti, pa to može biti početna točka za uključenje estonskih žrtava u značenje spomenika (ibid: 435).

¹⁰¹ Parlamentarna debata se umjesto na zločine protiv čovječnosti kao osnovu osude tih režima, fokusirala na nacionalistima omiljeni motiv "okupacije". Prema tome, zabranjeni bi bili svi njezini simboli, uključujući i Brončanog vojnika, jer njihovo prisustvo "ismijava" neovisnu estonsku državu (Astrov, 2009: 74).

¹⁰² Otpor KE je bio dijelom simboličan. Lider stranke – Estonac Edgar Savisaar je bio protiv, a od 21 zastupnika u Parlamentu, 6 je glasalo protiv, 9 za, a 6 je apstiniralo (Tovašilis, 2011: 123). Kako je objašnjeno u poglavlju

pravnih stručnjaka, a i predsjednik države Toomas Hendrik Ilves (SDE tj. Socijaldemokrati) ima dvojbe o njegovoj ustavnosti. Predsjednik "Pravnog savjeta Parlamenta" ukazuje kako je zakon doista u koliziji s određenim ustavnim provizijama, ali ga svejedno preporučuje u svrhu "viših državnih interesa" (Astrov, 2009: 74). Oba zakona – onaj koji omogućuje ekshumaciju i onaj koji nalaže uklanjanje spomenika prolaze u parlamentu početkom 2007, no predsjednik države stavlja veto na zakon o "zabranjenim građevinama". Raskol između RE i KE istovremeno vodi do prijevremenih izbora, dakle dobar dio rasprava se događa tijekom kampanje. Dijelom zahvaljujući čvrstom stavu o spomeniku, Ansip ponovno uspijeva pobijediti na izborima u ožujku 2007. Tako mu je otvoren put za formiranje čvrste vlade s nacionalističkom IRL i SDE.¹⁰³ Rusi ponovno masovno glasaju za Keskerakond kao vlastito "manje zlo", a etnički ruska "Ustavna stranka", koja kampanju temelji izričito na zaštiti spomenika osvaja jedva 1% glasova (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 435).

Pokazat će se kako je "Zakon o zaštiti ratnih groblja" bio sasvim dovoljan povod etničkim neredima. Nenajavljeno, u ranim jutarnjim satima 26. travnja 2007. područje oko spomenika je ograđeno i arheolozi su pozvani da utvrde koliko je tijela pokopano kraj spomenika. Tokom dana skuplja se masa od oko tisuću Rusa, a policija¹⁰⁴ ih uspijeva rastjerati. Prosvjednici kreću prema centru grada gdje započinju neredi u kojima su stradali mnogi automobili, trgovine i prozori a ruski mladić je izboden do smrti.¹⁰⁵ Vlada je šokirana i rano ujutro

4.3 – ova stranka niti je "ruska" po svom vodstvu, niti je imuna na nacionalističke pritiske s desna, koji dominiraju u estonskom društvu.

¹⁰³ Činjenicu da je SDE također bio u novoj Vladi spominje Tolvaišis (2011: 123), ali ne i Brüggemann i Kasekamp. Svi članci koji se daju opis odluke o uklanjanju (Astrov, 2009; Brüggemann i Kasekamp, 2008; Kattago, 20009; Tolvaišis, 2011) daju izrazito loš i fragmentiran opis stavova, odluka i poteza ključnih političkih aktera što izrazito otežava rekonstrukciju koja je nužna – posebno ako situaciju želimo analizirati prikazujući i državne i društvene aktere, kako je zacrtano u poglavlju 3.4.

¹⁰⁴ Wertsch (2008: 134) navodi kako je oko trećine policajaca bilo ruske etničke pripadnosti. Rusa je u Tallinnu oko 47% (Tallinn city government, 2011: 16).

¹⁰⁵ Okolnosti smrti su posve nejasne, vidi u Wertsch, 2008: 137; Brüggemann i Kasekamp, 2008: 436

sljedećeg dana "krizna komisija" naređuje hitno uklanjanje spomenika, *unatoč* tome što je zakon o uklanjanju zabranjenih građevina predsjednik vetom vratio Parlamentu.¹⁰⁶ U stanju "nacionalne krize" ili "izvanrednog stanja", ta odluka je postala još jedna u nizu onih opravdanih "sigurnošću", "nacionalnim interesom" i sličnim frazama.¹⁰⁷ Te druge noći, nakon što je spomenik uklonjen, neredi traju i dalje unatoč snažnim policijskim snagama. Policija je tek treće noći uspjela uspostaviti red. Ukupno je ozlijeđeno stotinu ljudi, od toga 13 policajaca, a uhićenih je bilo gotovo tisuću (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 436). Većina izgreznika su bili Rusi, ali i neki Estonci su se pridružili neredima i pljački (Schulze, 2010: 367). Neredi su dobili naziv "Brončane noći".

Mnogi u Estoniji, uključujući Vladu i policiju, bili su šokirani jer nisu očekivali tako nešto, a slično je bilo i sa stranim promatračima. Žestina reakcije vlasti Ruske Federacije je također nekima bila iznenađenje. Propaganda medija u Rusiji je bila nesmiljena. Ne samo da se čin premještanja spomenika sustavno prikazivao kao još jedan u nizu dokaza buđenja nacizma u Estoniji i širem ruskom susjedstvu, nego se tvrdilo kako je spomenik uništen – isjeckan na komadiće – u što su povjerovali i neki Rusi u samoj Estoniji (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 439). Policiju se optužilo za brutalnost i mučenje pritvorenih Rusa, što je dodatno unosilo razdor u dvije etničke zajednice u Estoniji (Schulze, 2010: 367). Predsjedavajući Komisije za međunarodne odnose Ruske Dume je izjavio kako Rusija "neće niti razumjeti, niti prihvatiti, niti oprostiti" odluku estonskih vlasti da se spomenik premjesti (Włodarska, 2011: 44). Policija u Moskvi uopće nije reagirala kada je nacionalistička organizacija podupirana od vlade potpuno blokirala estonsko veleposlanstvo i pokušala napasti veleposlanika. Smanjene su pošiljke ruske nafte kroz estonske luke i otežan je estonski izvoz. Pod izlikom renovacije, potpuno je blokiran promet preko mosta u Narvi, gdje se nalazi glavna autocesta između dvije

¹⁰⁶ Parlament je sporni zakon raspravio na sljedećoj sjednici *nakon* što je spomenik uklonjen. Tada su i neki koji su ga prije branili priznali da jest neustavan (Astrov, 2009: 74).

¹⁰⁷ Astrov (2009: 74-75) jedini daje ponešto kvalitetan uvid u situaciju "izvanrednog stanja" bez pravne osnove u kojoj je došlo do odluke o premještanju spomenika u interesu "sigurnosti" i demonstracije "suverenosti". Također, vidi i objašnjenje predsjednika Ilvesa za Spiegel (2007).

zemlje. Nacionalisti su pozivali na totalni ekonomski bojkot (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 436; Wertsch, 2008: 136-138; Włodarska, 2011: 44). Potencijalno najopasniji ruski udarac se dogodio tamo gdje je Estonija najranjivija – u cyber prostoru. E-stonija, kako ju se ponekad entuzijastično naziva, je država gdje se gotovo sve što je moguće obaviti preko interneta, na taj način i obavlja. Prvi cyber-napadi na infrastrukturu estonske Vlade, uprave i banaka počeli su 26. travnja u 22 sata, što su neki stručnjaci proglasili trenutkom kada je počeo prvi cyber-rat u povijesti. "Rat", tj. napadi na estonske internet stranice, su trajali tri tjedna i bili izrazito masovni. Estonske vlasti tvrde kako su napadi došli i sa službenih stranica ruske Vlade, te su molile ruske vlasti za pomoć u istrazi napada, no one su odbile bilo kakvu suradnju po tom pitanju (Włodarska, 2011: 43). Sveukupno gledano, svaka politička i ekonomska kooperacija dviju Vlada je u potpunosti prestala, te je to bila najniža točka odnosa dviju zemalja od raspada SSSR-a (ibid: 44). Kriza se prenijela i na sastanak na vrhu između Rusije i EU u Samari, ali neočekivano za Ruse, EU je pokazala jedinstvo i situacija se smirila (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 436).

Premijeru Ansipu je popularnost drastično uzletjela, posebno u nacionalističkim krugovima (ibid: 425, 436; Auers i Kasekamp, 2009: 248). Naknadno je pred javnošću problem predstavio kao "odmjeravanje snage volje između dviju država", riječima: "pitanje se svodi na ovo: tko im glavnu riječ u Estoniji? Da li riječ Kremlja ima težinu u nezavisnoj Estoniji?" (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 436).

Nakon nekoliko dana, spomenik je ponovno podignut, ali sada na "Groblju oružanih snaga" u Tallinnu – ironično, istom onom estonskom vojnom groblju koje su Sovjeti uništili da bi pokopali vojnike Crvene armije. Postavljena je ploča sa estonskim i ruskim natpisom: "Ubijenima u Drugom svjetskom ratu". No, dodana je i crna granitna ploča koja izravno komemorira upravo Veliki domovinski rat, natpisom " Neznanom vojniku, 1941–1945". Ona je već prije postojala na groblju, kao donacija ruskog veleposlanstva nakon proglašenja estonske nezavisnosti. Identificirani su ostaci 12 vojnika te su trojica predani rođacima u Rusiji, jedan u Ukrajini, a ostali pokopani na vojnom groblju u prisutnosti estonskog pravoslavnog kapelana, jer je ruska pravoslavna crkva odbila sudjelovati (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 436-437; Kattago, 2009: 159, 163).

Tjedan dana nakon nereda, estonska politička elita proslavila je "zapadni" Dan pobjede 8. svibnja, polažući vijence na tri simbolična mjesta – spomenik Holokaustu, spomenik Estoncima palim u borbi protiv Sovjeta,¹⁰⁸ te po prvi puta kod Brončanog vojnika. (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 439). Time kao da se željelo pokazati kako je odavanje počasti kod Brončanog vojnika prihvatljivo samo ako ga se premjesti sa centralne lokaciju, čime se ruši "sovjetski moralni poredak" (ibid: 440) i uspostavlja novi. Sutradan su međunarodni mediji nagnuli u Tallinn očekujući novu rundu nemira, no ruska je proslava prošla mirno. Nije bilo sovjetskih zastava, na novo počivalište Brončanog vojnika donošeni su bijeli karanfili, a dio Rusa je imao narančasto-crne vrpce – simbole carističkog vojnog reda svetog Georgija, kojeg je Staljin u nacionalističkom zanosu ponovno uspostavio 1945. (ibid: 436). Istovremeno su pripadnici ruske nacionalističke mladeži "Nashi" – specijalno za ovu priliku "uvezeni" iz Rusije – izvodili performans na staroj lokaciji, potpuno nesvjesni da spomenik nije uništen nego samo premješten (ibid: 439).

¹⁰⁸ Podignut 2006., sastoji se od tri obična kamena križa. Vjerojatno je odabran jer izgledom ne privlači pažnju i kontroverze – za razliku od onih u Lihuli i Pärnuu.

4.4.2 Posljedice Brončanih noći

Unatoč smirenju situacije i izostanku daljnjih etničkih sukoba, negativne posljedice na odnose između dvije zajednice su jasno vidljive. Schulze (2010: 379, 384, 387) je utvrdila da je gotovo jedini konsenzus među četiri intervjuirane kategorije estonskih i ruskih elita – onaj kako je kriza pogoršala etničke odnose u Estoniji, ili ih čak vratila desetljeće unazad. Posebno su problematični nalazi kako se zaoštavanje opozicijskog identiteta najviše uočava među mladima (ibid: 387). Studija iz 2010. pokazuje veliki rascjep u povjerenju u institucije.¹⁰⁹ Vrijednost posjedovanja estonskog državljanstva drastično opada u očima Rusa.¹¹⁰ Među ljudima bez državljanstva, oko 40% je mlađe od 45 godina, 46% ima određeno znanje estonskog, 40% tvrdi kako osjeća "snažnu ili vrlo snažnu" privrženost Estoniji, ali 92% smatra kako je estonska politika dobivanja državljanstva previše rigidna i nepravedna prema ne-Estoncima. Državni dužnosnici priznaju značaj tih brojki, ali se i dalje ništa ne poduzima kako bi se ta politika imalo promijenila. Alijenaciju Rusa se vidi i iz podatka kako je u samo jednoj godini, od 2008. do 2009., broj onih koji se "ne osjećaju dijelom Estonije" porastao sa 32 na 50 posto (ibid).

Odmah po izbijanju sukoba, jedna od ključnih tema koja se nametnula u javnom diskursu je ona o potpunoj neintegriranosti ruske manjine u estonsko društvo (ibid; Wertsch, 2008: 136-138). Nakon Brončane noći "integracijski program" je i službeno proglašen "neuspješnim" (Tolvaišis, 2007: 129), no ništa drugačije nije učinjeno niti pokušano. No Ehala (2008) kroz svoj rad pokušava dokazati kako su stavovi ispitanika i statistički trendovi govorili kako je

¹⁰⁹ Prvi podatak je za ruske ispitanike, a u zagradi je postotak za Estonce: Policiji vjeruje 31% (60%), sudstvu 29% (40%), Predsjedniku 14% (67%), Vladi 9% (32%), a Parlamentu 7% (18%) (Włodarska, 2011: 46).

¹¹⁰ Udio onih bez državljanstva, a koji ga imaju želju dobiti je bio u kontinuiranom porastu do 2005., kada ih je bilo 74%. Godinu dana nakon Brončanih noći brojka pada na 51%, a 2009. na 33%. U 2005. je zanemarivih 7% onih bez državljanstva izričito izjavilo da ne želi nikakvo državljanstvo. U 2009. je čak 40% imalo takav radikalan stav. Prema podacima iz 2010. je 7,5% ukupne estonske populacije bilo bez državljanstva, dok je 1992. brojka je bila 32%. Pošto je Rusa u populaciji 26%, podaci govore kako oko trećine svih Rusa u Estoniji 2010. nije imalo državljanstvo (Tolvaišis, 2007: 128).

integracija napredovalo sporo i neumitno kroz period kasnih 90-ih i ranih 2000-tih. Ono što ju je preokrenulo jest upravo nacionalistička homogenizacija uzrokovana akcijama malih radikalnih skupina, počevši sa Lihulom 2004., pa na dalje. Između 2002. i kraja 2007. je zabilježen oštar pad u potpori integracije među Estoncima, ali i Rusima.¹¹¹

Nitko nije bolje sažeo političko-društvene posljedice Brončanih noći kao Saarts (2008: 1), koji govori o "propasti nametnute europeizacije i vesternizacije" te rađanju novog društveno-političkog modela kojeg naziva "Nacionalno-obrambena demokracija". Kao i kod Astrova (2009 i 2010), jedna od polazišnih teza mu je kako elite društvu nisu ponudile nikakav cilj nakon što je ostvaren onaj o integraciji. Vakuum u političkom diskursu je ispunilo novo "trojstvo" – nacionalizam, povijest i strah od Rusije, koji ujedinjuju elite i naciju na način kako su to prije činili težnja ka Europskoj uniji, NATO-u i vesternizaciji (Saarts, 2008: 4). "Obrambenost" je ključna za razumijevanje modela, jer su koncepti "opasnosti" i "nacionalne sigurnosti" "prizma kroz koju se gleda sve što se odvija u društvu i politici" (ibid). Ponašanje Vlade tokom Brončanih noći, ali i prije, pokazalo je kako i problem sukobljenih narativa može postat nacionalno-sigurnosno pitanje. Osim toga, već tada je uočen obrazac da se interpretacije događaja koje nisu u skladu s tom paradigmom proglase opasnima ili čak neprijateljskima (ibid). Kritika i otvoreno diskutiranje o ovim problemima je opasno, jer ga neprijatelj (prije svega "propaganda Ruske Federacije") može iskoristiti za svoje potrebe (ibid: 5).

Ozbiljna negativna posljedica sukoba je i percepcija estonskih ispitanika o participaciji Rusa u političkom i ekonomskom životu zemlje. Broj onih koji su spremni tolerirati Ruse u Estoniji, ali pod uvjetom da s njima nemaju kontakt, porastao je sa 28 na 40 posto od 2002. do 2007. (Ehala, 2008: 7). Samo 28% Estonaca podupire ruske zahtjeve za većom participacijom, a čak 34% smatra kako je uključenost Rusa štetna za Estoniju. Polovina je protiv toga da Rusi dobiju zastupljenost u Parlamentu proporcionalnu udjelu u populaciji, a trećina podupire ideju. Dvadeset godina nakon neovisnosti i usred teške ekonomsko-financijske krize koja je Estoniju pogodila kao malo koju zemlju, gotovo 55% Estonaca smatra kako "očuvanje

¹¹¹ Među Estoncima potpora je sa 53 pala na 36, a među Rusima sa 46 na 27 postotaka (Ehala, 2008: 7)

estonske nacije i kulture glavni izazov za zemlju" (Tolvaišis, 2011: 127). Ovakvo rezoniranje ostavlja jako malo prostora za racionalne argumente i politička rješenja narušenih međuetničkih odnosa. Nemoguće je postići pomake ako se ijedna strana stalno osjeća ugroženom. Proporcije Estonaca sa ovakvim percepcijama vlastite nacije otprilike odgovaraju udjelima koje desne stranke zajedno sa podjednako nacionalističkim socijaldemokratima dobivaju na izborima, što osigurava političku dominaciju etnocentričnih snaga u društvu. Po istoj logici, liberalna KE može računati na tek oko 1/3 glasova etničkih Estonaca, a izbori 2007. i 2011. potvrđuju ovaj odnos snaga. Na zadnjim izborima u veljači 2015. odnos snaga je također sličan. Jedina bitna promjena jest znatan pad stare nacionalističke desnice, tj. IRL-a, te ulazak u parlament dvije novije konzervativno nacionalističke stranke – "Konzervativno narodne stranke" i "Slobodne stranke". Situacija je zapravo još nepovoljnija nego ranije, jer je prije IRL osvajala oko 20% glasova, a ove tri stranke su ih dobile oko 31%. Uz to u konzervativno narodnoj stranci (8,1% glasova) postoje obilježja koja eksplicitno zazivaju rasizam anti-imigrantsku retoriku.¹¹² Schulze smatra kako je kriza pokazala sposobnost Rusije da utječe na etničke odnose u Estoniji. Obrazac je najlakše opisati ovako: estonske elite smatraju rusku propagandu jednim od glavnih faktora u izazivanje nereda (Schulze, 2010: 378, 386-387), a svaki ruski aktivizam ili bilo kakve kritike Estoniji proizvode defenzivnu reakciju među estonskim elitama i dodatno smanjuju vjerojatnost prihvatanja inkluzivnih obrazaca u politici prema ruskoj manjini (ibid: 368), što je dijelom u skladu s etničkom politikom kako ju opisuje Saarts (2008).

Jedan od najvažnijih pozitivnih nalaza je kako niti nakon Brončanih noći elite estonskog porijekla ne dovode u pitanje općenitu lojalnost ruske manjine estonskoj državi, bez obzira radi li se o Rusima sa ili bez državljanstva (Schulze: 374, 387). Većina estonskih elita je bila iznenađena neredima, no smatraju kako sudionici nisu reprezentativni za cijelu rusku populaciju (ibid: 375). No otvoreno se iznosi velika zabrinutost po pitanju ruskih sposobnosti

¹¹² Izjava jednog od vodećih ljudi u stranci, kako estonska politika treba biti "ako si crn, okreni se i idi natrag", je dobila potporu 70% anketiranih Estonaca (Postimes, 18. ožujka 2015). <http://news.postimees.ee/3127159/ekre-from-club-status-to-parliament-rank>.

da mobilizira barem dio populacije nasuprot politikama estonske vlade (ibid: 376).¹¹³ Time je i rasprava o ruskoj manjini u Estoniji neodvojiva od diskursa "nacionalne sigurnosti" te gotovo stalno napetih odnosa s Rusijom.

Intervjuirane ruske elite u pravilu ukazuju na licemjerman odnos Rusije prema problemima estonskih Rusa, gdje se redovito ukazuje na diskriminaciju, ali u svrhu političkih ciljeva (ibid: 376, 384). Generalno smatraju da je Vlada loše upravljala krizom (Schulze, 2010: 379), pri čemu dio smatra kako je ogromna odgovornost i na Rusiji, dok dio uglavnom krivi estonsku vladu (ibid: 384). Zanimljivo, ruske elite, kao i neki intervjuirani Estonci, priznale su kako im je kriza bila poziv na buđenje i spoznaju da pitanja jezika nisu jedina prepreka integraciji. Različite interpretacije povijesti i njihova mobilizacija od strane nekih aktera su konačno dobile zasluženno mjesto među percipiranim preprekama za bolje etničke odnose (Schulze, 2010: 375, 380).

Na ruskoj strani, tek nakon Brončane noći dolazi do određene konsolidacije etničkih ruskih stranaka. Prepoznale su KE kao glavnog konkurenta, a najvažniji preokret je konačno jasno definiranje "ruskog pitanja" u Estoniji i programa kako ga riješiti. Pred izbore 2011. formira se ujedinjena lista "Russkaja Sbornaja" (Ruska momčad). Posve u skladu sa gotovo svim objavljenim istraživanjima provedenima u Estoniji, ova lista kreira program koji "rusko pitanje" interpretira prvenstveno kao socio-političko, a ne etničko, te da cilj mora biti težnja ka "među-etničkoj pravdi". Kreiraju institucionalnu platformu u obliku već postojeće "Stranke Rusa u Estoniji", te predstavljaju "Anti-diskriminatorni program" sa konkretnim mjerama u sferi društva, kulture, ekonomije, obrazovanja, kulturne i jezične autonomije i glasačkih prava (Tolvaišis, 2010: 124). Međutim, na izborima 2011. dobivaju tek 0,9% glasova. Na izborima 2015. jedina ruska stranka dobiva 764 glasa. Najprominentnija politička participacija Rusa nakon Brončane noći sastoji se u sve posjećenijim proslavama Dana pobjede. Primjerice u

¹¹³ Estonski predsjednik je netom nakon nereda za Spiegel izjavio kako 40% uhićenih ima policijski dosje, a to definitivno nije reprezentativno za rusku populaciju, te se radi o "huliganima", među kojima dio njih žali za svojim statusom "više rase", u "dosluhu je s ruskom ambasadom" i "planira ustanke" – "oni su prijetnja" (Ilves, 2007).

Narvi se 2006. okupilo tek 350 ljudi, a 2010. osam tisuća (ibid: 129). Rad koji smo prezentirali objašnjava kako je moguće da se diskriminirana manjina "probudi" tek kada je ugrožen naizgled "nebitni" spomenik, no van naše moći je objasniti kako se ova mobilizacija nije barem dijelom prenijela na jači pritisak oko rješavanja statusnog i socio-ekonomskog položaja ruske manjine. Možemo se samo pozivati na autore koji su ukazivali na posvemašnju političku neorganiziranost i apatiju. Po takvoj interpretaciji, čini se da u trenutnoj situaciji samo napadi na samu srž identiteta mogu proizvesti mobilizaciju.

Nakon što su se strasti smirile, došlo je do određenog zatopljenja odnosa između Rusije i Estonije, no treba naglasiti kako se većinom radi o ekonomskoj pragmatičnosti. Ruska poslovna zajednica se usprotivila daljnjim ekonomskim sankcijama protiv Estonije te time uspjela otupiti zahtjeve radikala (Makarychev, 2010: 203). Premijer Ansip je pak naglasio kako Rusija ima ogromnu važnost u estonskoj ekonomiji, a posebno turizmu.¹¹⁴ Jednako veliku važnost za obje strane ima tranzit ruske robe preko Estonije, pa su Estonci uveli nove carinske propise kako bi ga olakšali, a 2010. je pokrenut veliki prekogranični program u sektoru prometa, financiran od strane EU (Włodarska, 2011: 45). Od poteza od kojih obje strane imaju direktne financijske koristi, ipak su značajniji manji i simbolični znakovi zatopljenja, poput estonske moralne i materijalne potpore u vrijeme katastrofalnih požara u Rusiji 2010 (ibid: 46).

No odnosi su daleko od savršenog, pa primjerice Rusija niti 2012. nije ratificirala sporazum o granici potpisan još 2005 (Miniotaitė, 2012: 109). Saarts, Astrov i Schulze su ukazali kako kriza pokazuje da "europizacija" ne donosi nužne pomake u rješavanju unutarnjih sukoba. Odnosi Rusije i susjeda pak pokazuju kako ona ne sprječava sukobe između država (Makarychev 2010: 200; Zhurzhenko, 2007). Jedan od rezultata Brončanih noći je pokušaj Rusije da kao kriterij za buduće odnose sa susjedima uzme tretman spomenika Crvenoj armiji (Makarychev 2010: 202). No Rusija trenutno gubi sve "ratove spomenika" (ibid: 199).¹¹⁵

¹¹⁴ Broj ruskih turista koji su posjetili Estoniju je u razdoblju 2007-2009 doista bio veći nego prijašnjih godina i Rusi su sa 14% udjela drugi po brojnosti, iza Fina koji je 53% (Włodarska, 2011: 47).

¹¹⁵ Nije uspjela blokirati niti sličnu relokaciju u Latviji (ibid: 202).

Stanje spomenika i samih veterana rata u Rusiji je "daleko od savršenog" (ibid: 202). Primjerice, samo par mjeseci prije Brončanih noći, spomenik Velikom domovinskom ratu je uništen u Moskvi – kako bi se napravilo mjesta za novogradnju. Estonski pokušaji da Rusiji ukažu na tu činjenicu su prošli bez odjeka, što samo pokazuje koliko je cilj eksploatacija ratnog sjećanja u političke svrhe, a ne slavljenje pobjede (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 440). Uz to, Rusija i dalje ponosno ističe kako je pravni slijednik SSSR-a i njegove vojne slave, što izaziva negativne reakcije u Europi i samo slabi ruske argumente (Makarychev: 202). Po takvoj logici, ruski spomenici diljem istočne Europe doista služe samo kao obilježje ruskih geopolitičkih utjecaja i ambicija (Zhurzhenko, 2007: 9). Primjerice, kada su u većinski ruskoj Odesi u Ukrajini vlasti uklonile spomenik mornarima "Potemkina" i zamijenile ga spomenikom Katarini Velikoj, nije došlo do nikakve kontroverze, jer Katarina Velika je nacionalno-imperijalni simbol, posebno jer je Rusiji pripojila velike dijelove Ukrajine i Poljske (ibid: 202). Estonske elite imaju određene probleme u pomirenju svojeg nacionalnog narativa sa zapadnoeuropskim. No, Rusija se pak dovela u situaciju da zbog brojnih pokušaja ponovnog pisanja povijesti ne uspijeva stvoriti nikakvu koherentnu politiku sjećanja koju bi mogla braniti prema van.

Događaji iz 2010. možda najbolje pokazuju koliko je, unatoč različitim ne-vladinim akterima, politika još uvijek nezaobilazan aspekt u analizi kolektivnog sjećanja i sukobljenih narativa. Iako su zbog rata u Gruziji 2008.¹¹⁶ i ostalih geopolitičkih nadmetanja odnosi Rusije i Zapada bili daleko od savršenih, zaokret kojeg je napravio novi predsjednik Medvedev je fascinant. U svibnju 2008. Duma odlučuje kako neće podržati inicijativu da se rehabilitira sovjetsko-nacistički pakt i njegovi tajni protokoli (Uldricks, 2009: 64). Godine, 2010, dva dana uoči nove okrugle obljetnice pobjede, Medvedev za ruski dnevni list izjavljuje kako je "Sovjetski savez je bila vrlo komplicirana država, čiji se režim može nazvati samo totalitarnim [...] Nažalost, to je bio režim u kojem su osnovna prava i slobode bili ukinuti [...] Staljin je počinio brojne zločine protiv vlastitog naroda. Iako je puno radio, iako je tijekom njegovog vodstva zemlja zabilježila puno uspjeha, ono što je učinio vlastitom narodu ne može se zaboraviti " (Nacional, 07. svibnja 2010). Ova ocjena Sovjetskog režima je bila drastično

¹¹⁶ Sve Baltičke države su stale iz Gruzije (Miniotaitė, 2011: 112)

različita od prijašnjih, posebno kada se uzme u obzir termin u kojem je izrečena. Dva dana poslije, ispred čelnika Estonije, Latvije i drugih zemalja, Moskvom je marširalo 10.000 ruskih vojnika zajedno sa vojnicima zemalja NATO saveza (HRT, 9 svibnja 2010). U studenom iste godine Ruska Duma prihvaća deklaraciju kojom se u potpunosti priznaje odgovornost Staljina i drugih sovjetskih čelnika za masakr 22.000 poljskih časnika u Katinskoj šumi, te ističe kako je "odgovornost za taj zločin sovjetska propaganda pripisivala nacističkim zločincima, što je podjarivalo bijes, ogorčenost i nepovjerenje poljskog naroda" (T-portal, 26. studenog 2010). Ponovno se ne radi o ničem novom – zločin je priznao još Gorbačov u prvoj eri osude sovjetskih zločina. No nakon u međuvremenu se dogodilo toliko pokušaja revizije kako je ova deklaracija bila potrebna za daljnje približavanje sa susjedima. Sljedeća obljetnica, 2015. je bila još gora od one iz 2005. Putinov povratak na vlast, a posebno sukobi zapada i Rusije oko Ukrajine, dovode do toliko loših odnosa da bojkot Dana pobjede postaje od SAD-a nametnuta obveza zapadnim partnerima.¹¹⁷ Nažalost, (geo)politika ostaje jedan od iznimno važnih aspekata u istočnoeuropskim "mnematskim bitkama", kako ih naziva Zerubavel (2007: 186).

¹¹⁷ Jedino češki predsjednik odlučuje prisustvovati, što dovodi do diplomatskog incidenta između SAD-a i Češke. Njemačka predsjednica i američki državni tajnik odlaze u Rusiju položiti vijence, ali se trude da mjesto i vrijeme ne koincidiraju s Danom pobjede. Članak u Wikipediji "2015 Moscow Victory Day Parade" daje pregled događanja 2015. citirajući najvažnije svjetske medije zajedno sa pripadajućim linkovima. Potrebno je pristupiti verziji od 29. srpnja 2016. https://en.wikipedia.org/wiki/2015_Moscow_Victory_Day_Parade.

5 ZAKLJUČAK

Najkraće objašnjenje onoga što se dogodilo u Tallinnu 2007. jest kako su se dvije "mnematske zajednice" sukobile oko načina na koji treba pamtiti događaje iz Drugog svjetskog rata i sovjetskog perioda (Wertsch, 2008: 133). Radi se o još jednoj "mnematskoj bitci" koje se u pravilu vode oko toga koja je povijest "ispravna" i treba biti pamćena (Zerubavel, 2007: 186).

Kattago (2009: 159, 163) ulaže mnogo napora kako bi ukazao da je premještanjem na novu lokaciju spomenik postao mnogo inkluzivniji te premješta diskurs sa zapaljivih tema "pobjede", "okupacije" i "oslobođenja" na žalovanje za mrtvima. On sada istovremeno simbolizira i ruske žrtve u "Domovinskom ratu", ali i žrtve Drugog svjetskog rata općenito. Točno je kako je u samom centru grada spomenik nužno izazivao konflikt pošto su ritualno, svake godine, pred cijelom javnošću najspornije mnematske podjele izlazile na vidjelo. Nakon što je Vlada položila vijence na novo mjesto Brončanog vojnika, ministar obrane je izjavio kako je on sada "doista simbol zajedničkog žaljenja i gubitka, a ne suprotstavljenosti, kao što je bio u gradskom centru" (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 439). No i Kattago (ibid) mora priznati da osim "demokratizacije", postoji i aspekt "ušutkivanja" sjećanja, pošto je ključni simbol velike manjine premješten na "marginalnu lokaciju". Park u kojem je vojnik prije stajao ostaje simbol ušutkivanja – ubrzo je posađeno cvijeće u bojama EU, te je odlučeno da neće biti nikakvih povijesnih obilježja (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 439). Slažemo se i sa zaključkom kako je spomenik prije bio mjesto koje su različite skupine, od nacionalista do Rusije, koristile za manipulaciju i propagandu (ibid: 440). Autori poput Astrova (ibid: 66) te Brüggemanna i Kasekampa (2008: 441) se slažu kako to ne treba interpretirati kao nasilni čin ili namjernu provokaciju Rusa, nego pokušaj da se mjesto depolitizira. Prema takvom viđenju, rješenje iz 1995. nije bilo dovoljno jer su se Rusi i dalje okupljali u centru glavnog grada, slaveći politički eksplozivan pojam "oslobođenja" i "pobjede" pred estonskom javnošću (ibid: 440; Astrov, 2009: 66).

No upravo je pokušaj desakralizacije i depolitizacije identiteta urodio mobilizacijom Rusa oko vlastitog narativa i njegova simbola (Makarychev, 2010: 196). Zhurzhenko (2007: 9) je

najbolje objasnila poziciju ruske manjine, pojašnjavajući kako ona nije bila "peta kolona Moskve, iako je definitivno došlo do instrumentalizacije". Ona je doista tražila očuvanje vlastitih simbola u novoj državi. Problem je što su neki od tih simbola – poput Sovjetskih zastava i Staljina – posve devaluirani izvan Rusije, a i žrtva Crvene armije se cijeni samo u zapadnom narativu, no ne i u novoj domovini baltičkih Rusa. Nora (1996: 7) smatra da kada određene manjine stvaraju i ljubomorno čuvaju zaštićene "enklave" sjećanja – one otkrivaju istinu koja vrijedi za sva mjesta sjećanja – bez komemorativne ustrajnosti, povijest bi ih "pomela". Povijest je doslovce pomela Sovjetski savez i dominaciju ruske države nad istočnom Europom, ali niti ruska manjina, niti Ruska Federacija ne dozvoljava da se pomete i sjećanje. Nora je još dodao da ti "bastioni podupiru naše identitete, ali da ono što oni brane nije ugroženo, ne bi bili niti potrebni". Ovdje samo treba naglasiti da je "ugroženost" ipak prije svega stvar percepcije aktera.

Rasprava gdje se nalazi "ispravno" mjesto za Brončanog vojnika također zamagljuje važni aspekt krize – Vlada nije bila u mogućnosti kontrolirati radikalno desne elemente estonskog društva, te na svaku krizu odgovarala ponekad nerazumnim, a ponekad jednostavno neučinkovitim tehnokratskim i legalističkim potezima. Kao što kaže Włodarska (2011: 43) – samo premještanje se uopće nije tretirano kao događaj od ogromne važnosti za znatan dio populacije, nego kao birokratska formalnost. Astrov (2009: 75) je posve upravu kada uočava paradoks kako ovi aspekti uopće nisu dobili zasluženu pozornost u analizi događaja. Estonska elita ne želi priznati kako je sama dijelom proizvela krizu, čak i ako namjere nisu bile maliciozne. Prema narativu koji pokušavaju plasirati prema međunarodnoj javnosti, za krizu su prije svega krive Rusija, te radikalne grupice među estonskim Rusima¹¹⁸ - iako je Estonska državna sigurnosna agencija u godišnjem izvješću izjavila kako je Rusija imala interesa da do krize dođe, ali ju nije kreirala (ibid: 76). Smatramo kako je iz priloženog jasno da je za objašnjenje konflikta nužno analizirati, kako poteze nevladinih aktivističkih skupina, tako i reakciju šireg društva, medija i Vlade na njihove zahtjeve ili provokacije.

¹¹⁸ Vidi intervju predsjednika Ilvesa za Spiegel 2007.

Prema Astrovu (2010: 7-8) mnogi su autori bili skloni ekstremizaciju promatrati kao posljedicu priključenja EU i NATO-u. Integracija je ojačala estonske elite koje postaju spremnije ući u sukobe s rusima i Rusijom, što su ranije izbjegavale. Također su spremnije tolerirati jačanje radikalno desnih snaga i njihovog revizionističkog diskursa. Iako Astrov odbacuje takvu interpretaciju – smatrajući kako je glavni problem "politički vakuum" i manjak ujedinjujućeg društvenog cilja, koji se pojavio nakon integracije (ibid: 9, 16) - mi bi ju ipak ostavili kao jedno od mogućih objašnjenja. Kada država uđe u EU, glavni poticaji za pažljiv odnos prema manjinama nestaju te se prijašnji pomaci naprijed pokazuju kao instrumentalno sredstvo ulaska, a ne internalizacija "europskih vrijednosti" među elitama.

Estonske političke elite povijest i dalje nastavljaju interpretirati i komemorirati etnički, pa su je krize u Lihuli i Tallinnu podsjetile kako za razliku od Latvijaca, nemaju vlastiti grandiozni spomenik kao centralno mjesto nacionalnog okupljanja. Stoga obećaju kako će do 90. obljetnice proglašenja prve nezavisnosti podignuti "Križ slobode" na jednom od trgova u Tallinnu. Simbolika jest etnička, a grandioznost i slavljenje događaja od prije gotovo jednog stoljeća su više u skladu sa sovjetskom nego zapadno-europskom komemorativnom praksom (Brüggemann i Kasekamp, 2008: 438) – ali makar neće izazivati mnematski rascjep između Estonije i EU. No još uvijek ne postoji odgovor kako reprezentirati i obilježiti tragediju 1944-45, bez da se istovremeno ne potisnu, ili posve pogaze kolaboracija i nacistički zločini. Treba priznati kako bi bilo koja politika s ovim teško izašla na kraj, pošto su radikalni desničari redovito najvatreniji zagovornici takve komemoracije, te na temelju obrađene literature o ovim skupinama, procjenjujemo kako bi prije ili kasnije došlo do okupljanja pojedinaca u nacističkim odorama i ekstremističke retorike. Stoga treba zaključiti kako su elite na vlasti za sada donekle postigle svoje često divergentne ciljeve – pokazati tko ima moć određivati komemorativne prakse u državi; ne izazvati pretjerani sukob sa "zapadnim narativom" i izazvati osude glavnih strateških partnera na zapadu; te donekle umiriti vlastitu radikalnu desnicu. Cijena za taj uspjeh su etnička homogenizacija i zaoštavanje odnosa između dviju grupa unutar zemlje te oštar sukob s Rusijom. Ovo zadnje je možda bilo neugodno, no pokazali smo da je u estonskoj je politici vrlo poželjno imati kapital onoga koji odbija bilo kakve zahtjeve Moskve. Zaoštavanje etničkih odnosa u samoj Estoniji vjerojatno nije bio eksplicitni cilj, ali je nesumnjivo posljedica. Također, elite u Estoniji su ponovno pokazale da

su, riječima Brüggemann i Kasekampa (2008: 441), "daleko od ohrabriranja demokratskog dijaloga" te nisu poduzele nikakav korak prema suočavanju s prošlošću, niti "slobodnom post-nacionalističkom društvu".

Estonski slučaj također pokazuje koliko je u pravu bio Giordano (2008), kada je ukazivao na izrazitu zapaljivost kolektivnog sjećanja, unatoč tendencijama da se ova tematika promatra benevolentno.¹¹⁹ Nama posebno vrijedan analitički aspekt Giordanova rada je onaj gdje ukazuje koliko opasnost imaju repetitivni, ciklički događaji, poput komemoracija koje se odvijaju svake godine, na istoj lokaciji u isto vrijeme (ibid: 24). Brončani vojnik je tu ekvivalent spomeniku u Bugarskoj, koji redovito unosi razdor između bugarskih Makedonaca i Bugara, te Republike Makedonije i Bugarske. Svaka obljetnica smrti Jana Sandanskog i okupljanje Makedonaca pred spomenikom je situacija u kojoj "sukob narativa" može prerasti u fizički sukob dviju etničkih skupina i dviju pokroviteljskih država.¹²⁰ Takva događanja su "bomba s vremenskim upaljačem" (ibid: 22), a držimo kako je njihova glavna opasnost da akteri ne trebaju biti posebno politički vješti i manipulativni da bi osigurali detonaciju. Strasti su u takvim trenucima dovoljno visoke da i najmanji incident marginalnog "agenta sjećanja" može imati nepredvidljive posljedice. Brončani vojnik je od 2005. postao takva bomba, koja je svakog 9. svibnja prijetila eksploziji, a ponekad i mimo tog datuma. U trenutku kada dođe do incidenta, od medija i politike bi bila potrebni odlučni koraci u smirivanju situacije. Takav zadatak je izrazito težak čak i ako bi volja postojala,¹²¹ jer u istočnoeuropskim društvima kao što je i Estonko, postoje barem dva ozbiljna strukturalna faktora koja postavljaju granicu djelovanju elita. Prvi je činjenica kako su padom komunizma gotovo sve te zemlje postale opsjednute isticanjem vlastitih nacionalnih narativa koji su često konfliktni, te svaka buduća

¹¹⁹ Vidi kritiku u Giordano (2008: 24), za primjer naivnog stava kako je integracija u EU ovu temu učinila sigurnom i o njoj se sada može raspravljati bez emocija vidi Gross (2002: 343).

¹²⁰ Vidi opis slučaja u Bugarskoj u Giordano (2008: 23-24). Jednako je relevantan primjer spomenika ruskom generalu Barclayu de Tollyu u glavnom gradu Latvije, Rigi (ibid: 21-22). Možemo reći kako je sreća što se radi o carskom, a ne sovjetskom generalu, koji se borio protiv Napoleona.

¹²¹ I pod uvjetom da mediji i politika nisu oni koji su sukob orkestrirali.

pomirljiva politika mora ići protiv dobro ukorijenjenih stavova. Drugi je demokratska i/ili multietnička narav tih društava, gdje je unatoč naporima brojnih nacionalističkih političara, teško uspostaviti javnu hegemoniju jednog narativa u cijelom društvu, na način kako je to bilo moguće u Sovjetskom savezu. U Estoniji je novi nacionalni narativ zauzeo više-manje dominantan status među etničkim Estoncima. No brojni Rusi su inzistirali na javnom manifestiranju svog kolektivnog sjećanja, a politika u takvoj situaciji može samo više ili manje uspješno moderirati i kontrolirati konflikt.

Brojni su autori diskutirali o načinima prevladavanja mnematskih sukoba. Jedan od izlaza je rad na općenitom poboljšanju etničkih odnosa dvije zajednice, integracija Rusa u estonsko društvo, te konačno priznanje da se ne radi o "imigrantskoj" manjini, nego o onome što Ehala naziva "tranzicijska manjina" – koja je tu već toliko dugo da od statusa imigrantske prelazi u "autohtonu", te nama namjeru otići. U suprotnom, identitet ove manjine doista prijeti da postane "opozicijski" (ibid: 7), a sukobljeni narativi će ostati plodno tlo za mobilizaciju. Rad na približavanju i integraciji ove dvije zajednice bi također povećao mogućnost dijaloga oko sukobljenih narativa. Autori poput Brüggemann i Kasekampa (2008: 441-442) smatraju kako se rješenje za ovaj problem nalazi u "demokratizaciji sjećanja", a Wertsch (2005: 528; 2008: 153) pak smatra kako je nužno "zapečaćene narative" i "duboko sjećanje" potisnuti u pozadinu i oslabiti njihovu snagu. Međutim, takav napor u "potiskivanju narativa" uvelike ovisi od političkih i intelektualnih elita te medija, kojima ono često nije u interesu. "Demokratizacija sjećanja" nailazi na prepreku koju Brüggemann i Kasekamp (2008: 441) sažimaju u tezi da će "Estonci prihvatiti koncept sovjetskog 'oslobođenja' od nacističkog jarma 1944., samo ako ruska strana prihvati da se Estoncima 1941. (iako uopće nisu bili fašisti) Wehrmacht pričinio osloboditeljem".¹²² Giordano (2008: 25) vjerojatno posve opravdano smatra kako bi namjerno "uništavanje" određenih narativa bilo puno produktivnije od trenutne poplave sjećanja koja je zahvatila postkomunističke zemlje, no realniji recept se nalazi u opažanju kako je određeno pomirenje moguće *usprkos* tome što pogledi na prošlost

¹²² Cheskin (2012) je u pokazao kako su u Latviji ipak postignuti ogromni pomaci u ovom smjeru, uspoređujući stavove najstarijih i najmlađih ruskih ispitanika. Unatoč malom uzorku, vrlo je vrijedna činjenica kako je anketiranje provedeno na samoj proslavi Dana pobjede u Rigi, na latvijskim Rusima koji su u njoj sudjelovali.

nisu identični. Primjer iz Malezije (ibid) potvrđuje kako je prvi kamen temeljac prema dijeljenom sjećanju upravo "negativni mit utemeljitelj" – kako se ono što se dogodilo više ne smije ponoviti. U europskom slučaju, ono što bi moglo i trebalo povezati sve narative na kontinentu jest činjenica kako je Drugi svjetski rat za gotovo sve nacije bio neizmjerena ljudska i ekonomska katastrofa. Vidjeli smo kako dominantne tendencije na zapadu idu i korak dalje, inzistirajući na obilježavanju genocida, totalitarizma i civilnih žrtava, čak i kada one nisu "njihove" čime se šalje puno inkluzivnija poruka i širi polje dijeljenog kolektivnog sjećanja. Tako je i događaje iz 2015. moguće gledati u pozitivnom svijetlu – čak i u situaciji koja podsjeća na zbijanje snaga uoči novog hladnog rata, zapadni lideri osjećaju potrebu otići u Rusiju i odati privatnu počast milijunima poginulih. Na Rusiji, Estoniji i većini istočne Europe ostaje da naprave odlučnije iskorake u istom smjeru.

LITERATURA

- 1) Alenius, K. (2007). Politics of Positive Isolation. The New Eastern Territories and the Estonian-Russian Relations in Estonia, 1921–1922. *Faravid* 31, 111–121.
- 2) Alenius, K. (2008). Estonians' final separation from Russianism: Estonian-Russian relations in Estonia, 1921-1925. *Faravid* 32, 89-109.
- 3) Anderson, B. (1990). *Nacija: Zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
- 4) Ashplant, T. G., Dawson, G. i Roper, M. (ur.). (2000). *The Politics of War Memory and Commemoration*. London: Routledge.
- 5) Astrov, A. (2009). States of Sovereignty. "Nature" "Emergency" and "Exception" in the "Bronze Soldier" Crisis. *Russian Politics and Law* 47(5), 66–79.
- 6) Astrov, A. (2010). Estonia. The Political Struggle for a Place in History. *Russian Politics and Law* 48(5), 7–24.
- 7) Auers, D. i Kasekamp, A. (2009). Explaining the Electoral Failure of Extreme-Right Parties in Estonia and Latvia. *Journal of Contemporary European Studies* 17(2), 241–254.
- 8) Azaryahu, M. (2003). RePlacing Memory: The Reorientation of Buchenwald. *Cultural Geographies* 2003(10), 1-20.
- 9) Bajec, J.F. (2007). Architectural Heritage: an Important Element of Identity in the Karst Region of Slovenia. *Lietuvos Etnologija: sodalines antropologijos ir etnologijos studijos*, 7(16), 157-171.
- 10) Baltic Voices (14. prosinca 2011.). Composition of Estonia's Government. URL: http://www.balticvoices.org/estonia/estonian_government.php?PHPSESSID=924e591e55b5bb67afdd246ab2d75b43.
- 11) BBC News (24. srpnja 2002). " Estonia Removes SS Monument." URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2148732.stml>.

- 12) BBC News (20. kolovoz 2004). Estonia unveils Nazi war monument. URL:
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3585272.stm>.
- 13) Bell, D.S.A. (2003). Mythscapes: memory, mythology, and national identity. *British Journal of Sociology* 54(1), 63-81.
- 14) Bennich-Björkman, L. (2007). Civic Commitment, Political Culture and the Estonian Inter-War Generation. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 35(1), 1-21.
- 15) Brkljačić M. i Prlenda S. (ur.). (2006). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga.
- 16) Brüggemann, K. i Kasekamp, A. (2008). The Politics of History and the "War of Monuments" in Estonia. *Nationalities Papers*, 36(3), 425-448.
- 17) Cheskin, A. (2012). History, conflicting collective memories, and national identities: how Latvia's Russian-speakers are learning to remember. *Nationalities Papers*, 40(4), 561-584.
- 18) Chioveanu, M. (2003). A Deadlock of Memory. The myth and cult of Ion Antonescu in post-communist Romania. *Studia Hebraica*, 2003(3), 102-123.
- 19) Čiubrinskas, V. (2009). Diaspora Coming Home: Identity and uncertainty of transnational returnees in postcommunist Lithuania. 95-117. u Kürti, L. i Skalnik, P. (ur.). (2009). *Postsocialist Europe. Anthropological perspectives from home*. London: Berghahn Books.
- 20) Denes, I. Z. (2012). Focus: European Civil Wars. Overcoming European Civil War: Patterns of Consolidation in Divided Societies, 2010–1800. *European Review*, 20(4), 455–474.
- 21) Dobewall, H. i Strack, M. (2011). Cultural Value Differences, Value Stereotypes, and Diverging Identities in Intergroup Conflicts: The Estonian Example. *International Journal of Conflict and Violence* 5(1), 212-223.

- 22) Dubil, H. i Mockin, G. (ur.). (2006). *Manje zlo: moralni pristup praksama genocida*. Beograd: Beogradski krug; Multimedijalni institut.
- 23) Ehala, M. (2008, 11. rujan). The birth of the Russian-speaking minority in Estonia. *Eurozine*. URL: <http://www.eurozine.com/pdf/2008-09-11-ehala-en.pdf>.
- 24) Estonian heads of state since 1918 and the legal grounds of their activities. URL: <https://president.ee/en/republic-of-estonia/heads-of-state/index.html>.
- 25) Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. (2006). *Estonia 1940-1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity.
- 26) Etkind, A. (2009). Post-Soviet Hauntology: Cultural Memory of the Soviet Terror. *Constellations*, 16(1), 182-200.
- 27) Fein, L. C. (2005). Symbolic Boundaries and National Borders: The Construction of an Estonian Russian Identity. *Nationalities Papers*, 33(3), 333-344.
- 28) Giordano, C. (2008). Disputed Historical Memories in East Europe and Southeast Asia: Representations, Symbols and Social Practices. *Lietuvos Etnologija: Sociailinės anropologijos ir etnologijos studijos*, 8(17), 11-29.
- 29) Goldstein, S., Sluga, M., Boban, V. i Macan, T. (ur.). (1986). *The Times Atlas svjetske povijesti*. Ljubljana-Zagreb: Cenkarjeva založba.
- 30) Griffin, R. (2001). The Radical Right in Interwar Estonia (recenzija). *American Historical Review*, 2001(Travanj), 685-686.
- 31) Gross, T. (2002). Anthropology of Collective Memory: Estonian National Awakening Revisited. *Trames*, 6(56/51), 4, 342–354.
- 32) Gudkov, L. (2005, 3. svibanj). The Fetters of Victory. How the War provides Russia with its Identity. *Eurozine*. URL: <http://www.eurozine.com/pdf/2005-05-03-gudkov-en.pdf>.

- 33) Hackmann, J. (2009). From National Victims to Transnational Bystanders? The Changing Commemoration of World War II in Central and Eastern Europe. *Constellations* 16(1), 167-181.
- 34) Hobsbawm, E. J. (1993). *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Novi Liber.
- 35) Hobsbawm, E. J. (1996). Ethnicity and Nationalism in Europe Today. U Balakrishnan, G. (ur.). *Mapping the Nation* (255-266). London: Verso.
- 36) Hobsbawm, E. J. i Ranger, T. (ur.). (2002). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 37) HRT (09. svibnja 2010). Proslava Dana pobjede u Moskvi. URL: <http://vijesti.hrt.hr/72488/proslava-dana-pobjede-u-moskvi>.
- 38) Ilves (26. lipnja 2007). Interview With Estonian President Toomas Hendrik Ilves: "We Want to Re-Write History". Spiegel. URL: <http://www.spiegel.de/international/europe/spiegel-interview-with-estonian-president-toomas-hendrik-ilves-we-want-to-re-write-history-a-490811.html>.
- 39) Immerwahr, D. (2008). The Fact / Narrative Distinction and Student Examinations in History. *The History Teacher* 41(2), 199-206.
- 40) Ingimundarson, V. (2007). The Politics of Memory and the Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo. *History & Memory*, 19(1), 95-123.
- 41) Kasekamp, A. (2000). *The Radical Right in Interwar Estonia*. London: Palgrave Macmillan.
- 42) Kasekamp, A. (2003). Extreme-right parties in contemporary Estonia. *Patterns of Prejudice* 37(4), 401-414.
- 43) Kattago, S. (2009). War Memorials and the Politics of Memory: the Soviet War Memorial in Tallinn, *Constellations* 16(1), 150-166.
- 44) Khapaeva, D. (2009). Historical Memory in Post-Soviet Gothic Society. *Social Research* 76(1), 359-394.

- 45) Kõresaar, E. (2004). The notion of rapture in Estonian narrative memory: On the construction of meaning in autobiographical texts on the Stalinist experience. *Ab Imperio* 2004(4), 313-339.
- 46) Kreegipuu T. i Lauk, E (2007). The 1940 Soviet Coup-d'État in the Estonian Communist Press: Constructing History to Reshape Collective Memory. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 4(4): 42-64.
- 47) Leggewie, C. A. (2008). Tour of the Battleground: The Seven Circles of Pan-European Memory. *Social research* 75(1), 217-234.
- 48) Leonas Tolvaišis (2011). Ethnic Minority Policies And Political Parties' Appeal to Ethnic Voters: A Case Study Of Estonia's Russians. *Baltic Journal of Law & Politics* 4(1): 106-133.
- 49) Levering, R. B., Pechatnov, V. O., Botzenhart-Viehe, V. i Edmontsov, C. E. (2001). *Debating the origins of the Cold War: American and Russian perspectives*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- 50) Madra, A. Z. (2008). History, Collective Memory & National Identity: The Case of Turkey. *Conference Papers - American Sociological Association*, 1-16.
- 51) Makarychev, A. S. (2010). Conceptualising neighbourhood: Russia vs its "others". *Journal of International Relations and Development* 13(2) (Jun 2010): 194-207.
- 52) Markovina, D. (2006). Kultura sjećanja (recenzija). *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 38: 383-384.
- 53) Mertelsmann, O. i Rahi-Tamm, A. (2009). Soviet mass violence in Estonia revisited. *Journal of Genocide Research* 11(2-3), 207-322.
- 54) Miniutaitė, G. (2012). Europeanization Tendencies of the Foreign and Security Policy of the Baltic States. *Lithuanian Annual Strategic Review*, 9(1), 101–119.

- 55) Modern History Sourcebook. (1997). The Molotov-Ribbentrop Pact, 1939. Text of the Nazi-Soviet Non-Aggression Pact. URL: <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1939pact.html>.
- 56) Nacional (07. svibnja 2010). Medvedev: SSSR je bila vrlo komplicirana država s totalitarnim režimom. URL: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/83177/medvedev-sssr-je-bila-vrlo-komplicirana-drzava-s-totalitarnim-rezimom>.
- 57) Norkus, Z. (2004). Max Weber on Nations and Nationalism: Political Economy before Political Sociology. *Canadian Journal of Sociology* 29(3), 389-418.
- 58) Nora, P. (ur.). (1996). Realms of Memory. Volume I: Conflicts and divisions. New York: Columbia University Press.
- 59) Nora, P. (2002, 19. travnja). Reasons for the Current Upsurge in Memory. Eurozine. URL: <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-en.html>.
- 60) Olick, J. K. (1999). Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory* 17(3), 333-348.
- 61) Pew Research Center (10. lipanj 2015). NATO Publics Blame Russia for Ukrainian Crisis, but Reluctant to Provide Military Aid. URL: <http://www.pewglobal.org/files/2015/06/Pew-Research-Center-Russia-Ukraine-Report-FINAL-June-10-2015.pdf>.
- 62) Pinchevski, A. i Torgovnik, E. (2002). Signifying passages: the signs of change in Israeli street names. *Media, Culture & Society* 24(3), 365–388.
- 63) Ponarin, E. (2000). The Prospects of Assimilation of the Russophone Populations in Estonia and Ukraine: a Reaction to David Laitin's Research. *Europe-Asia Studies*, 52(8), 1535-1541.
- 64) Saarts, T. (2008, 10. listopad). The Bronze Nights. *Eurozine*. URL: <http://www.eurozine.com/pdf/2008-10-10-saarts-en.pdf>.

- 65) Schulze, J. L. (2010). Estonia caught between East and West: EU conditionality, Russia's activism and minority integration. *Nationalities Papers* 38(3), 361–392.
- 66) Smith, A. D. (1986). *The Ethnic Origins of the Nations*. Blackwell Publishing.
- 67) Smith, A. D. (2000). *The Nation in History*. Cambridge: Polity Press.
- 68) Smith, D. J. (1999). Retracing Estonia's Russians: Mikhail Kurchinskii and Interwar Cultural Autonomy. *Nationalities Papers*, 27(3), 455-474.
- 69) Sotskov, L. (2007). The Baltics and Geopolitics. *International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy & International Relations*, 53(3), 104-110.
- 70) Suhhoterina, M. (2011). Estonia's Memory Politics in the Context of European Integration. Magistarska teza. West Virginia University, Morgantown.
- 71) Tallinn city government (2011): *Statistical yearbook of Tallinn*, Tallinn. URL: <http://www.tallinn.ee/est/g2677s56143>.
- 72) Todorova, M. (2009) *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- 73) Todorov, T. (2005, 14. ožujak). Memory of evil, enticement to good. An interview with Tzvetan Todorov. Eurozine. URL: <http://www.eurozine.com/articles/2005-08-19-todorov-en.html>.
- 74) T-portal (26. studeni 2010). Ruska Duma: Staljin je naredio pokolj u Katinu. URL: <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/98425/Staljin-je-naredio-pokolj-u-Katinu.html>.
- 75) Uldricks T. J. (2009). War, Politics and Memory. Russian Historians Reevaluate the Origins of World War II. *History & Memory*, 21(2), 60-82.
- 76) Värnik et ali. (2006). Suicide mortality and political transition: Russians in Estonia compared to the Estonians in Estonia and to the population of Russia. *Trames* 10(3), 268-277.
- 77) Verdery, K. (1999). *The political lives of dead bodies: Reburial and postsocialist change*. New York: Columbia University Press.

- 78) Wertsch, J. V. (2005). Georgia as a Laboratory for Democracy. *Demokratizatsiya* 13/4, 519-535.
- 79) Wertsch, J. V. (2008). Collective Memory and Narrative Templates. *Social research* 75/1, 133-156.
- 80) Wertsch, J. V. i Roediger III, L. (2008). Collective memory. Conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory* 16(3), 318-326.
- 81) Wikipedia (29. srpnja 2016). 2015 Moscow Victory Day Parade. URL:
https://en.wikipedia.org/wiki/2015_Moscow_Victory_Day_Parade.
- 82) Winter, J. i Sivan, E. (ur.). (1999). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 83) Włodarska, A. (2011). Russian-Estonian relations after 2007: Current status and development prospects. *International Studies* 13(1), 11-21.
- 84) Zerubavel, E. (2007). Društvena sjećanja. *Diskrepancija* 8(12), 167-197.
- 85) Zhurzhenko, T. (2007, 5. svibanj). The geopolitics of memory. *Eurozine*. URL:
<http://www.eurozine.com/pdf/2007-05-10-zhurzhenko-en.pdf>.